

“BANK RİSKLƏRİ VƏ ONLARI YARADAN AMİLLƏRİN TƏDQIQATI”

XÜLASƏ

Bank sisteminin dinamik inkişaf edən iqtisadi fəaliyyət mühiti, müxtəlif makroiqtisadi maliyyə böhranlarının yaranması şəraitində banklar ölkənin maliyyə sisteminin əsası kimi vəziyyətin girovuna çevrilirlər. Dəqiq işlənmiş bank sistemi çox vaxt eyni zamanda baş verən çoxsaylı böhran hallarına qarşı dura bilməz. Bu, həm makro səviyyəli, həm də mikro səviyyəli pul dövriyyəsinə özündə ehtiva edən pul tədavülü sahəsinin əhatə dairəsinin genişliyinə, eləcə də istənilən bank əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində yüksək risk səviyyəsinə məxsusdur. İqtisadiyyatda böhran hallarına qarşı durmağın mümkünsüzlüyünün, onların nəticələrini aradan qaldırmaq imkanının olmamasının səbəblərindən biri də bank risklərinin effektiv idarə olunmamasıdır.

Bank risklərinin yaranması xarici və daxili amillərin mürəkkəb bir-birinə qarışması ilə şərtlənir, kredit müəssisəsinin fəaliyyəti isə işin xüsusiyyətlərinə, yəni pul bazarında fəaliyyətinə görə daimi riskə məruz qalır.

Xarici risklər bankın özünün fəaliyyəti ilə bağlı deyil və iqtisadi və siyasi xarakterli hallar üzündən yaranır. Kredit müəssisəsi xarici risklərin baş verdiyi proseslərə heç bir təsir göstərə bilməz və onları baş vermiş fakt kimi qəbul etmək məcburiyyətindədir.

Daxili risklər konkret bankın fəaliyyətinin spesifik amillərini təşkil edir ki, onların da təsiri nəticəsində bank əsas və yardımçı fəaliyyətdən maliyyə resurslarını itirə bilər. Ən çox yayılmış risk qrupu əsas fəaliyyətdən gələn əməliyyatlardır. Buraya daxil kredit, faiz, valyuta və bazar riskləridir.

Bankın özünün etibarlılığı və səmərəliliyi bank risklərinin idarə edilməsi sisteminin alətlərinin tətbiqi vasitəsilə xarici və daxili mühitdə dəyişikliklərə vaxtında reaksiya vermək qabiliyyətindən asılıdır. Bu cür sistem risklərin vaxtında proqnozlaşdırılmasına, onların kəmiyyətinin və bankın maliyyə vəziyyətinə təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsinə yönəlmiş tədbirlər və üsullar toplusundan istifadə edir ki, bu da belə risklərin qarşısını almağa və ya onlarla bağlı itkiləri minimuma endirməyə imkan verir.

Açar sözlər: risk, bank sistemi, likvidlik riski, əməliyyat riski, kredit riski, valyuta riski

ABSTRACT

In the context of the dynamically developing economic environment of the banking system, various macroeconomic financial crises, banks are becoming a hostage of the situation as the basis of the country's financial system. A well-developed banking system is often unable to withstand the many crises that occur simultaneously. This is due to the breadth of the money supply, which includes both macro and micro levels, as well as the high level of risk in conducting any banking operations. One of the reasons for the impossibility of dealing with crises in the economy and the inability to eliminate their consequences is the ineffective management of banking risks.

The establishment of bank risks is conditioned by the complex and domestic factors, and the activities of the credit enterprise are exposed to the work features, ie the cash market.

External risks are not related to the bank's own operations and arise from economic and political circumstances. The credit institution has no influence on the processes in which external risks occur and is obliged to accept them as fact.

Internal risks organize specific factors of a specific bank's activities, as a result of their influence, the bank may lose financial resources from the main and auxiliary activity. The most common risk group is the main operations. This includes credit, interest, currency and market risks.

The Bank's reliability and efficiency depends on the ability to react in a timely manner in the foreign and domestic environment through the application of the instruments of the bank's risk management system. Such a system uses measures and methods aimed at the timely projecting of risks, their quantity and the financial situation of the Bank, which allows you to prevent such risks or minimize the losses related to such risks.

Keywords: risk, banking system, liquidity risk, operational risk, credit risk, currency risk

MÜNDƏRİCAT

XÜLASƏ	2
ABSTRACT	3
İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR.....	5
GİRİŞ.....	6
I FƏSİL. BANK RİSKLƏRİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ	9
1.1. Risklərin idarə edilməsi nəzəriyyəsi və onların qiymətləndirilməsi.....	9
1.2. Risklərin iqtisadi mahiyyəti və səbəbləri	19
1.3. Risklərin idarə edilməsində beynəlxalq təcrübə	24
II FƏSİL. BANK İŞİNDƏ CARİ VƏZİYYƏT VƏ RİSKLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ FƏALİYYƏTLƏRİ	29
2.1. Bankın fəaliyyətində ekstremal vəziyyətlər yaradan risklər qrupu	29
2.2. Bank işində risklərin mövcud vəziyyətinin təhlili fəaliyyətləri.....	36
2.3. Risklərin idarə edilməsinin qiymətləndirilməsi	40
III FƏSİL. RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ PROQNOZLAŞDIRMANIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	49
3.1. Risklərin idarə edilməsinin əsas istiqamətləri.....	49
3.2. Riskləri nəzərə almaqla bankın fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması.....	55
3.3. Bank risklərinin azaldılması üçün prioritet istiqamətlər.....	58
NƏTİCƏ	66
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	68
Cədvəllərin siyahısı.....	71
Sxemlərin siyahısı	71
Qrafiklərin siyahısı.....	71
Şəkillərin siyahısı	71

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AI	Avropa İttifaqı
AMA	Qabaqcıl ölçmə yanaşması
AR	Azərbaycan Respublikası
ISO	Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı
İT	İnformasiya Texnologiyaları
PD	Defolt ehtimalı
RIE	Risqlərin İdarə Edilməsi

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Banklar öz əsas fəaliyyətləri ilə yanaşı, idarə olunan risk sahəsində də işləyirlər. Buna görə də bank risklərini proqnozlaşdırmaq və idarə etmək, maliyyə bazarında riskləri vaxtında qiymətləndirmək çox vacibdir.

Maliyyə bazarında yüksək risk mənbəyi kimi gələcəyin qeyri-müəyyənliyi amilinin yüksək gəlir əldə etmək mənbəyi olması üçün bank risklərinin təhlili və proqnozlaşdırılması metodikası lazımdır.

Kreditlərin idarə edilməsində və investisiyaların idarə edilməsində portfel yanaşmasının elementlərinin nəzərdən keçirilməsinə, qarşılıqlı eksklüziv iki məsələnin optimal birləşməsi - gəlirlərin maksimizasiyası və riskin minimallaşdırılması baxımından bankın aktiv və passivlərinin strukturunun formalaşdırılması probleminə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bank fəaliyyəti böyük risklərə məruz qalır, belə ki, bank biznes funksiyasından başqa, özündə ictimai əhəmiyyət və pul-kredit siyasətinin bələdçisi funksiyasını daşıyır. Bank risklərini bilmək, müəyyənləşdirmək və nəzarət etmək çox sayda maraqlı tərəflər Mərkəzi Bank, səhmdarlar, maliyyə bazarının iştirakçıları, müştərilər üçün maraqlıdır. Riskin tədqiqatında iki əsas istiqaməti - risk səviyyəsinin tanınması və qiymətləndirilməsi və risk sahəsində qərarların qəbul edilməsi istiqamətlərini ayırmaq məsləhətdir.

Müasir bank bazarı risksiz düşünülə bilməz. Risk hər hansı bir əməliyyatda mövcuddur, yalnız müxtəlif miqyaslı ola bilər və müxtəlif yollarla "yumşalma", kompensasiya edilə bilər. Riskin tamamilə aradan qaldırılması və əvvəlcədən müəyyən maliyyə nəticəsini təmin edəcək bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi variantlarını axtarmaq həddindən artıq sadələşmə olardı.

Risk altında müəyyən maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi nəticəsində bankın öz resurslarını itirməsi, gəlirlərin əldə edilməməsi və ya əlavə xərclərin yaranması ehtimalı, daha dəqiq desək, təhlükə kimi başa düşülür. RİE bank işində əsasdır. Kredit riskinin idarə edilməsi prosesi xüsusi diqqətə layiqdir, çünki bankın işinin uğuru onun keyfiyyətindən asılıdır.

Tədqiqat sualı: Azərbaycanda bank risklərini yaradan amillər hansılardır və aparılan tədqiqat zamanı hansı nəticələrə əldə edilmişdir?

Tədqiqatın məqsədi: Bu dissertasiya işinin məqsədi bank risklərini ətraflı nəzərdən keçirmək, risklərin səviyyəsini müəyyənləşdirmək və onları minimuma endirməkdir. Bununla yanaşı, bank risklərini və onların bank sektorunun səmərəliliyinə təsirini təhlil etməkdir. Banklar müxtəlif dərəcələrdə öz fəaliyyətlərinə görə müxtəlif risklərə məruz qalırlar ki, bu da çox vaxt bankların maliyyə sabitliyinə dönməz ziyan vurur. Kredit, likvidlik, bazar, əməliyyat, kapital riski bankın məruz qaldığı əsas risklərdir. Təhlil zamanı Paşa Bank tərəfindən hər ay dərc edilən hesabatlarından istifadə edərək, biz VAR modeli qurduq və bankların səmərəliliyi ilə bank risklərinin səviyyəsi arasındakı əlaqəni təhlil etdik.

Tədqiqat hipotezi: Bizim əsas hipotezimiz ondan ibarətdir ki, biz 2019-2021-ci illərdə PAŞA bankın risk fəaliyyətinin dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verən əsas əmsalları hesablayacağıq. Bankın kredit riskinin dərəcəsini müəyyənləşdirmək prosesində istifadə olunan hesablamalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Rezervasiya nisbəti - kreditlərin qaytarılmaması nəticəsində bankın təhlükəsizlik dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir.

- Risk nisbəti - bankın kredit portfelinin keyfiyyətini kredit riski baxımından qiymətləndirməyə imkan verir.

- Vaxtı keşmiş və ya gecikdirilmiş borc əmsalı - problemlə kreditlərin bankın borcunun ümumi məbləğindəki payını göstərir.

Bank sektorundakı risklərin səviyyəsini ölçmək üçün Paşa bankın hesabatlarında əldə etdiyi bank sektorunun fəaliyyətinin makroprudensial göstəriciləri götürülmüşdür. Paşa bankın əsas risk növlərinin dinamikası üzrə bankın risklərinin strukturunun sadə olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Risklərin idarə olunması nəzəriyyəsi araşdırılmış və bank risklərinin beynəlxalq təcrübəyə əsasən təhlili aparılmışdır. Ayrı-ayrı risk faktorları və növləri araşdırılmışdır. Həmçinin tədqiqat işində Azərbaycan Respublikasında bank risklərinin mövcud vəziyyəti təhlil olunmuş və VAR modelindən istifadə edilmişdir. Paşa bankın təmsalında VAR modeli qurularaq risk

səviyyəsi müəyyənləşdirilmiş və təkliflər irəli sürülmüşdür. Bu da bank risklərinin minimallaşdırılması üçün bankın işini daha yaxşı strukturlaşdırmağa imkan verəcəkdir.

Tədqiqatın əhatə dairəsi: Mövzusunun əhatə dairəsi ondan ibarətdir ki, bank fəaliyyəti böyük risklərə məruz qalır, belə ki, bank biznes funksiyasından başqa, özündə ictimai əhəmiyyət və pul-kredit siyasətinin bələdçisi funksiyasını daşıyır. Bank sektorunun rəqəmləşdirilməsi sahəsində yeniliklər nəzərdən keçirilir. Sürətli ödəniş sisteminin tətbiqi nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın aparılmasına ciddi məhdudiyyət yox idi. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda risklərin idarə edilməsi ətraflı şəkildə öyrənilməmişdir. Bu səbəbdən qeyd etmək lazımdır ki, elmi ədəbiyyat məhduddur.

Dissertasiya işinin strukturu: İşin strukturu üç fəsildən, giriş və nəticədən ibarətdir, burada bank riskləri ilə bağlı əsas nəzəriyyəni təsvir edəcəyik. Girişdə bank riskləri nəzəriyyəsi müzakirə olunacaq. Birinci fəsildə risklərin idarə edilməsi ilə bağlı mövcud elmi araşdırmaları öyrənəcəyik. İkinci fəsildə biz modelimizi formalaşdıracağıq və dəyişənləri seçəcəyik, onların seçiminin səbəbini izah edəcəyik. Üçüncü fəsildə təhlilin özü və nəticələrin şərhini olacaqdır.

I FƏSİL. BANK RİSKLƏRİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Risklərin idarə edilməsi nəzəriyyəsi və onların qiymətləndirilməsi

Öz fəaliyyəti prosesində banklar öz aralarında yaranma yeri və vaxtı ilə seçilən müxtəlif risk növlərinin, onların səviyyəsinə təsir edən xarici və daxili amillərin, deməli, onların təhlili üsullarının və onların təsviri üsullarının cəmiyyətlə üzləşirlər. Risklərin bütün növləri bir-biri ilə bağlıdır və bankın fəaliyyətinə təsir göstərir.

Müasir bank bazarı risksiz düşünülə bilməz. Risk hər hansı bir əməliyyatda mövcuddur, yalnız müxtəlif miqyaslı ola bilər və müxtəlif yollarla kompensasiya edilə bilər. Deməli, bank fəaliyyəti üçün riskin ümumiyyətlə aradan qaldırılması deyil, onun minimal səviyyəyə endirilməsi və qabaqcadan görülməsi vacibdir.

Risk-müəyyən maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi nəticəsində bankın öz resurslarının bir hissəsini itirməsi, gəlirlərin əldə edilməməsi və ya əlavə xərclərin yaranması ehtimalı, daha doğrusu, təhlükədir [19, c.35].

Bank riski - Bankın fəaliyyətinin onun nəticəsinin qeyri-müəyyənliyini əks etdirən və reallığın gözləniləndən neqativ sapma ehtimalını səciyyələndirən situativ xarakteristikasıdır.

Risk yalnız zərərin əldə edilməsi imkanındır, yəni zərərin olmayacağı və yalnız mənfəət riski (fayda riski) olacağı ehtimalı həmişə çox olduqda, bir çox banklar daha çox mənfəət əldə etməyə can atmağı, deməli, bazarda daha rəqabət qabiliyyətli olmağı və müştərilər üçün daha cəlbedici olmağı bacarmırlar.

Gələcəkdə yüksək gəlir əldə etmək imkanı risk əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə stimuldur və eyni zamanda bazarda işləri "yerinə yetirən" bazar rəqabətinin alətidir. Yüksək mənfəət dalınca qaçmaqla, nəticədə, bəzi bankların güclənməsi və iriləşdirilməsi, digər bankların zəifləməsi, udulması və müflisləşməsi ilə nəticələnir. Bazar iştirakçıları risk etmədikdə bazar olmazdı. Bank kapitalının miqyası belədir ki, bir riskli əməliyyat uğurlu olarsa, ondan gəlir o qədər əhəmiyyətli

ola bilər ki, bu da digər kiçik risk əməliyyatlarından itkilərin həcmi uzun müddət üstələyir.

Banklar daha çox mənfəət əldə etməyə çalışırlar. Lakin bu cəhd itkilərə səbəb olmaq imkanı ilə məhdudlaşır. Gözlənilən mənfəət nə qədər yüksək olsa, risk daha yüksəkdir. Bankın əməliyyatlarının rentabelliği və onun riski arasında çox sadələşdirilmiş bir şəkildə əlaqə birbaşa asılılıqla ifadə edilə bilər [25, c.27].

Risqlərin qəbul edilməsi bank işinin əsas istiqamətlərindən biridir. Banklar qəbul etdikləri risklərin əğlabatan, nəzarət edildiyi və maliyyə imkanları və səlahiyyətləri daxilində olduğu zaman uğur qazanırlar.

Banklarda bazarın iqtisadi konyukturasının və kommersiya kreditlərinin iqtisadi ekspertizasının təhlili Xidmətinin yaradılması mühüm təşkilati vəzifədir ki, bu da konkret əməliyyatların aparılmasının real məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirməyə və bütün bank bölmələrinin fəaliyyətini əlaqələndirməyə imkan verəcək. Bank risklərini effektiv təhlil etmək və onların azaldılması metodlarının işlənilib hazırlanması üçün əvvəlcə riskləri növ və növlər üzrə bölmək, sonra isə konkret risklərin azaldılması və ya aradan qaldırılması yollarını hazırlamaq lazımdır [25, c.25].

RİE təşkili səmərəliliyi əsasən təsnifatdan asılıdır. Riskin təsnifatı altında, müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün müəyyən əlamətlərə görə riskin konkret qruplara bölünməsi başa düşülməlidir. Riskin elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsnifatı Ümumi sistemdə hər birinin yerini aydın şəkildə müəyyən etməyə imkan verir. O, müvafiq metodların, onların idarə edilməsi üsullarının səmərəli tətbiqinə imkan yaradır.

Cədvəl 1.1. Əsas növlər üzrə bank risklərinin təsnifatı

Qrup	Risk sinfi	Risk kateqoriyası
		Normativ-hüquqi risklər
Xarici risklər	Əməliyyat mühitinin riskləri	Rəqabət riskəri iqtisadi risklər
		Ölkə riski
		Fırıldaqqılıq riski
Daxili risklər		Səmərəsiz təşkilat riski;
Qrup		Bankın mükafatlandırma sisteminin müvafiq stimül təmin etməməsi riski
		Texnoloji risk
Xarici risklər	Maliyyə xidmətlərinin çatdırılması riskləri	Əməliyyat riski
		Yeni maliyyə alətlərinin tətbiqi riski
		Strateji risk
	Maliyyə riski	Faiz dərəcəsi riski
		Kredit riski

Mənbə: [19, c.42].

Ətraflı xüsusi risk növləri aşağıdakılardır [25, c.25]:

- Risklər təsir sahəsinə görə xarici və daxili risklərə bölünür, belə ki, kommersiya bankının fəaliyyət sahəsi özlüyündə həm makroçiliyin xarici şərtlərinin, həm də bank müəssisəsinin mikrokreditinin daxili şərtlərinin təsiri altında formalaşır. Müvafiq olaraq, xarici riskləri ərazinin əhatə dairəsi və təsir faktoru üzrə qruplaşdırmaq olar, daxili risklər isə bank əməliyyatlarının xarakteri, bankın müştərilərinin tərkibi və kommersiya banklarının növləri üzrə qruplaşdırılır.

- Xarici bankın fəaliyyəti və ya onun təmas auditoriyası ilə birbaşa əlaqəli olmayan risklərdir. Xarici risklər arasında təsir faktorundan asılı olaraq, siyasi və hüquqi risklər, iqtisadi risklər və təbii və təbii risklər ayırmaq məsləhətdir.

- Daxili risklər bankların özləri və müştəriləri fəaliyyətləri nəticəsində yaranır. Öz növbəsində, bankın əsas və köməkçi fəaliyyətində risklərə bölünürlər. Birincisi, ən çox yayılmış risk qrupunu təmsil edir: kredit, faiz, valyuta və bazar riskləri. İkincisi, əmanətlərin formalaşması, yeni fəaliyyətlər üzrə risklər, bank istismar riskləri, risklərin azaldılması üçün zərərlər daxildir.

- Risklərin baş verməsi dövrü retrospektiv, cari və inkişaf etmişlərə paylanır. Zaman risk paylanması qarşıdakı zərər bankının proqnozlaşdırılması üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

- Dərəcəyə (səviyyə) ilə bank riskləri aşağı, orta və tam bölünə bilər. Bank riskinin dərəcəsi bu əməliyyat üçün bank itkisinə aparan bir tədbirin ehtimalı ilə xarakterizə olunur və faiz və ya əmsallar kimi ifadə olunur.

- Bankın tipinə görə kommersiya banklarının riskləri ixtisaslaşdırılmış, sahə və universal banklara bölünür. Onların hər birində risklərin bütün növləri mövcuddur, lakin onların yaranma ehtimalı və spesifikliyi bank müəssisəsinin növündən asılıdır.

Universal kommersiya banklarının fəaliyyəti də universaldır.

Onlar məşğul olurlar, demək olar ki, bütün növ bank xidmətləri (kredit, hesablanmış və maliyyə). Ona görə də onlar bütün risk sahəsinə malikdirlər, lakin bu risklər çəkilmişdir. Universal banklar daha az riskli sayılır [21, c.30].

İxtisaslaşmış kommersiya bankları öz fəaliyyətlərini, əsasən, hansısa konkret xidmətlərin göstərilməsinə yönəldirlər, yəni dəqiq ifadə olunmuş əmtəə oriyentasiyasına malikdirlər.

- Müştərilərin tərkibi üzrə risklər (kiçik, orta və böyük) riskin dərəcəsinə müəyyən edir. Belə ki, kiçik borcalan böyük iqtisadiyyatdan daha çox bazar iqtisadiyyatının təsadüflərindən asılı olur. Bununla yanaşı, bir böyük müştəriyə verilən əhəmiyyətli kreditlər bank müflisləşməsinə səbəb olur.

Bank risklərinin yaranmasının əsas amilləri üzrə iqtisadi və siyasi risklərə

bölünür. Siyasi risklər-müəssisələrin fəaliyyətinin nəticələrinə mənfi təsir göstərən siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə şərtlənən risklərdir. İqtisadi risklər-ölkə iqtisadiyyatında və ya bankın və ya bütövlükdə ölkənin iqtisadiyyatında əlverişsiz dəyişikliklərdən irəli gələn risklərdir.

Əməliyyatların uçotunun xarakterinə görə bank riskləri balans və balansdankənar əməliyyatlar üzrə risklərə bölünür; hər ikisi aktiv və passiv əməliyyatların risklərinə bölünür. Aktiv əməliyyatlar risklərinə faiz və portfel riskləri, inflyasiya riskləri, kredit, nəqliyyat, lizinq, faktoring və s. daxildir [5, c.18].

İnflyasiya riski sənayenin həyat dövrü ilə müəyyən edilən bir riskdir.

Lizinq və faktoring riskləri lizinq və faktoring əməliyyatlarının həyata keçirilməsində yaranır.

Faiz riski - depozitlər üzrə faiz dərəcələrinin kreditlər üzrə dərəcələrdən artıq olması (və ya marjanın əhəmiyyətli dərəcədə azalması), habelə qiymətli kağızlar üzrə bazar faiz dərəcələrinin artması nəticəsində bankın itkiləri təhlükəsidir ki, bu da onların dəyərdən düşməsinə gətirib çıxarır [9, c.19].

Portfel riski - ayrı-ayrı Qiymətli kağızlar növləri üzrə, həmçinin bütün ssuda kateqoriyası üzrə itkilərin ehtimalından ibarətdir. Portfel riskləri maliyyə risklərinə, likvidlik risklərinə, sistemativ və qeyri-sistemativ risklərə bölünür.

Valyuta riski və ya məzənnə itkiləri riski, bank əməliyyatları bazarının beynəlmilləşdirilməsi, transmilli (birgə) müəssisələrin və bank müəssisələrinin yaradılması və onların fəaliyyətinin şaxələndirilməsi ilə bağlıdır və valyuta məzənnələrinin dəyişməsi nəticəsində pul itkilərinin mümkünlüyü nəzərdə tutulur.

Kredit riski - borcalanın əsas borc və faizləri qaytarmaması riskidir (buraya daha geniş anlamda bankın digər bazar iştirakçılarının bank qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirməməsi ilə bağlı istənilən riskləri daxildir). Kredit əməliyyatlarının risk dərəcəsini ifadə etmək kredit təbiətinə malik olan əməliyyatlar üzrə ən yüksək faiz dərəcəsidir (əslində kreditlər, faktoring, veksellərin uçotu, zamanətlərin verilməsi) digər aktivlərlə müqayisədə. Kredit üzrə mərcələr banka təqdim olunan vəsaitin dəyərini, təminat dəyərinin dəyişməsi riskini və borcalan tərəfindən öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi riskini kompensasiya etməlidir.

Borcalanın öhdəliklərini yerinə yetirməməsi riski müştərinin kredit qabiliyyəti anlayışına birləşdirilmiş çoxlu sayda amillərlə müəyyən edilir: hüquqi hüquq qabiliyyəti, maliyyə vəziyyəti, müştərinin nüfuzu, təklif olunan təminatın keyfiyyəti, Firmanın inkişaf proqnozu, bazar riski və s. borcalanın öhdəliklərini yerinə yetirməməsi riskidir. Qiymətləndirmənin düzgünlüyü qiymətləndirmə metodikasının seçilməsinin, müştərinin maliyyə vəziyyətinin dəyişməsinə vaxtında cavab verilməsinin əsaslılığından asılıdır [6, c.20].

Kapital strukturunun riski-ondan ibarətdir ki, əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi maddələrinin böyük xüsusi çəkisi olan kapitalın strukturunda müştərilərin xeyli vəsaitini ödəmə müddəti ilə kredit əməliyyatlarına qoyan, bazarda vəziyyət dəyişdikdə resursların cəlb edilməsi müddətindən çox olan bank əlavə xərclər (ehtiyatların bahalaşması halında) kimi çəkə bilər, həm də tanınmaya görə müflis ola bilər.

Balansdankənar risklər o deməkdir ki, bank verilmiş zəmanətlər, qiymətli kağızlarla bağlanmış əqdlər, kredit öhdəlikləri, valyuta sövdələşmələri üzrə cavab vermək iqtidarında olmayacaqdır.

Tənzimləmə imkanları açıq və qapalı riskləri fərqləndirir. Açıq risklər bankın lokallaşdırılması imkanı yoxdur. Qapalı risklər diversifikasiya siyasətinin aparılması, yəni bankın əməliyyatlarının ümumi həcmnin saxlanılması zamanı daha çox müştəriyə verilmiş kiçik məbləğlərdə kreditlərin geniş bölüşdürülməsi, depozit sertifikatlarının tətbiq edilməsi, kredit və depozitlərin sığortalanması və s. yolu ilə tənzimlənir.

Bəzi müəlliflər bank risklərinin aşağıdakı kateqoriyalarını nəzərdən keçirməkdən başqa ayırırlar [12, c.29]:

- Bazar riski-faiz və valyuta riskləri ilə yaxından əlaqələndirilir. Bu, aktivlərin və ya passivlərin bazar dəyərinin dəyişməsindən, onların likvidlik dərəcəsinin dəyişməsindən yaranan mümkün zərərlər, gözlənilməz xərclər deməkdir. Qiymətli kağızlara investisiya riski xüsusilə həssasdır.

- Depozitlərin (resurs bazasının) formalaşdırılması riski - bazar, faiz və valyuta riskləri ilə sıx bağlıdır. Resurs bazasının formalaşdırılması zamanı bank

maliyyə bazarında vəziyyətin dəyişməsi halında resursların cəlb edilməsi üzrə xərclərin artması ehtimalını nəzərə almalıdır.

- Bazarlıq qiymətlərinin aşağı düşməsi riski hər hansı maliyyə aktivləri üzrə itirilmiş gəlirin riskidir. Çox vaxt o, eyni zamanda bazarda bütün dövriyyədə olan qiymətli kağızların qiymətinin düşməsi ilə bağlıdır. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə daimi olaraq müxtəlif qiymətli kağızların portfel riskinin səviyyəsini təhlil edən müşahidəçi firmalar mövcuddur.

- Əldən çıxmış faydanın riski hər hansı bir əməliyyatın aparılmaması ilə əlaqədar itkilərdir.

Bank əməliyyat mühitinin risklərini ödəniş sisteminin əsas halqası olan tənzimlənən şirkət kimi öz üzərinə götürür. Onlar Bankın maraqlarının keşiyində duran, lakin onların vasitəsilə bank üzərində nəzarət həyata keçirilən riskləri, həmçinin kommersiya bankının fəaliyyət mühitinin yaratdığı riskləri özündə birləşdirir: qanunvericilik riski, hüquqi və normativ risklər, rəqabət riskləri, ölkə riskləridir [6, c.17].

İdarəetmə risklərinə bankın işçi heyəti tərəfindən dələduzluq riski, səmərəsiz təşkilat riski, bank rəhbərliyinin qəti məqsədəuyğun qərarlar qəbul edə bilməməsi riski, həmçinin bankın mükafatlandırma sisteminin müvafiq stimül təmin etməməsi riski daxildir. Yəni, bu kateqoriyadan olan risklər bank işçilərinin ixtisasının kifayət qədər olmaması, Bank əməkdaşlarının həyata keçirdikləri tamahkarlıq məqsədləri ilə bağlıdır.

Maliyyə xidmətlərinin çatdırılması ilə bağlı risklər bank xidmətləri və məhsullarının təqdim edilməsi prosesində yaranır və yeni məhsulların tətbiqi ilə bağlı texnoloji, əməliyyat, strateji risklər və risklərə bölünür.

Maliyyə riskləri aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər: bankların, səhmdar cəmiyyətlərin, müəssisələrin, o cümlədən birgə bankların borc vəsaitləri nə qədər çox olarsa, onların səhmdarları, təsisçiləri üçün risk də bir o qədər yüksəkdir. Eyni zamanda, borc vəsaitləri maliyyələşdirmənin mühüm və sərfəli mənbəyidir, Belə ki, qab-qacağa qiymətli kağızların əlavə tirajlarının buraxılmasından və satışından daha ucuz başa gəlir [21, c.29].

Bu təsnifat kompleksliyi ilə fərqlənir və iqtisadi təsnifatın əsasını təşkil edən meyarlar bank risklərinin bütün növlərinin sadalanmasından çox, kommersiya və istehsal sahəsində risklərin məcmu həcminin müəyyən edilməsində bank risklərinin ayrı-ayrı növlərini banklara buraxmamağa imkan verən müəyyən bir sistemin mövcudluğunu nümayiş etdirməkdən ibarətdir.

Eyni zamanda, hər hansı bir təsnifatın yüksək abstrakt dərəcəsi, və buna görə də, risk tamamilə bütün növ sıx qarşılıqlı əlaqələr və qarşılıqlı şərtləri haqqında unutmayın.

İnvestisiya kapitalı həmişə müşayiət seçim variantları və risk dərəcəsi qiymətləndirilməsi. Bunu etmək üçün, alternativ variantlarda maliyyə riskinin məbləğini kəmiyyətə müəyyənləşdirmək və müqayisə etmək lazımdır [8, c.9].

Maliyyə riski, hər hansı digər kimi, statistik məlumatlara əsaslanan və kifayət qədər yüksək dəqiqliklə hesablanı bilən itkinin baş verməsi üçün riyazi ehtimalı ilə müəyyən edilir. Maliyyə riskinin məbləğini kəmiyyətə müəyyənləşdirmək üçün hər hansı bir fərdi hərəkətin (əməliyyatın) mümkün nəticələrini və nəticələrin ehtimalını bilmək lazımdır. İqtisadi vəzifələrə uyğun olaraq, ehtimal nəzəriyyəsi metodları hadisələrin baş verməsi ehtimalının mənasının müəyyənləşdirilməsinə və riyazi gözləntinin ən böyük böyüklüyünə əsaslanaraq mümkün olan ən üstün ehtimal olunan hadisələrin seçilməsinə gətirib çıxarır. Başqa sözlə desək, hər hansı bir hadisənin riyazi gözləməsi onun baş verməsi ehtimalına vurulan bu hadisənin mütləq böyüklüyünə bərabərdir.

Fikrimizcə, riskin hərtərəfli qiymətləndirilməsi zamanı mümkün itkilərin kəmiyyətinin mütləq və ya nisbi dəyərinin hər biri üçün belə kəmiyyətin yaranması üçün müvafiq ehtimal müəyyənləşdirilməli idi. Bu zaman qiymətləndirmənin ilkin mərhələsi müəyyən mənfəət (zərər) səviyyəsinin əldə edilməsi ehtimallarının curve (cədvəl) qurulması olmalıdır [12, c.26].

Lakin kommersiya banklarının fəaliyyətinə münasibətdə bu, çox vaxt son dərəcə çətin məsələdir. Buna görə də, riskin qəbul edilə bilməsi üçün ümumiləşdirilmiş xüsusiyyətləri təqdim edən bir və ya bir neçə göstərici üzrə riskləri qiymətləndirərək, praktikada sadələşdirilmiş yanaşmalarla məhdudlaşır.

İtkilərin ölçüsündən asılı olaraq müəyyən zonalar və ya risk sahələri fərqlənir.

- Risksiz zonada itkilər gözlənilmir (onlar 0 və ya mənfə bərabərdir - mənfəətin aşılması) [5, c.48].

- Yol verilən risk zonası dedikdə, elə bir sahə başa düşülür ki, onun daxilində bank fəaliyyətinin müəyyən növü öz iqtisadi məqsədə uyğunluğunu saxlayır, yəni itkilər baş verir, lakin onlar gözlənilən mənfəətdən azdır.

- Kritik risk zonası gözlənilən mənfəəti bilərəkdən üstələyən və əməliyyatda istifadə olunan bütün vəsaitlərin maksimum itkisinə səbəb ola biləcək itkilərin təhlükəsi ilə xarakterizə olunur.

- Fəlakətli risk zonası-öz böyüklüyünə görə kritik səviyyədən yüksək olan və bankın əmlak vəziyyətinə bərabər olan ən yüksək həddə çatan itkilərin sahəsidir.

İtkilərin baş verməsi ehtimalı obyektiv və ya subyektiv üsullarla müəyyən edilə bilər. Ehtimalın müəyyən edilməsinin obyektiv üsulu bu hadisənin baş verdiyi tezliyin hesablanmasına, Subyektiv üsul isə fərziyyələrə (qiymətləndirənin şəxsi təcrübəsinə və mülahizələrinə, ekspertlərin və maliyyə məsləhətçilərinin fikirlərinə və s.) əsaslanır. Eyni hadisə üçün ehtimal dəyərinin Subyektiv müəyyən edilməsi müxtəlif miqdarda əldə və beləliklə müxtəlif seçim edilir [21, c.37].

- Borcalanın kreditləşmə riski. Bir borcalanın kreditləşmə riskinin müəyyənləşdirilməsi yanaşmasında müxtəlif variantlar vardır. Bəzi banklar hesab edirlər ki, kifayət qədər müəyyən sinif kredit qabiliyyəti barədə hər bir müştəri üçün.

Kredit qabiliyyətinin müəyyən edilməsi metodikasının əsas və əlavə göstəricilərinin meyar səviyyəsindən asılı olaraq - müəssisənin balansının likvidlik əmsalları, balansın əhatə edilməsi, ödəmə qabiliyyəti, öz vəsaitləri ilə təmin edilməsi, Müəssisənin gəlirlilik səviyyəsi, maliyyə vəziyyətinin davamlılığı- borcalanların 3-5 sinfi ayrılır. 4-5-ci sinif borcalanlar qeyri-kredit hesab edilir və bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank onların ödənilməməsi riskini (kredit və faiz risklərinin məcmusu) daşımamaq üçün onlarla işləməməlidir.

Bank üçün qalan üstünlüklərdən 1-ci dərəcəli borcalandır, kreditlər üzrə ödənişlərin riski böyük deyil və kreditləşmənin sərt şərtlərinin, zəmanətlərin, girov hüququnun sığortasının tətbiqini tələb etmir. Lakin kommersiya, siyasi və geofiziki

risklərlə bağlı xarici amillər təsir göstərə bilər, məsələn, valyuta kurslarının dayanıqsızlığı, inflyasiya, alıcının və ya borcalanın ödəmə qabiliyyəti, ödəməkdən və ya malın qəbulundan imtina edilməsi, alıcının borcunu müəyyən edilmiş müddətdə ödəməməsi, xammalın, materialların, müqavilənin bağlanmasından sonra yarımfabrikatların qiymətinin dəyişməsi, sənədlərdə və ya ödənişdə səhvlər, sui-istifadə və ya oğurluq, ölkədə iqtisadi böhranın dərinləşməsi, təbii fəlakətlər və s.

Buna görə də, bank hətta birinci dərəcəli borcalanla bağlı kommersiya və digər risklərin miqdarı barədə hesablama metodikasına və informasiyaya malik olmalıdır [8, c.8].

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə ayrı-ayrı müştərinin riskin qiymətləndirilməsi oriyentiri müəssisələrin Bank tərəfindən kredit kotirovkası adlanan analoji sxemdir. O, müəssisənin dövriyyəsinin həcmi, onun kredit və ödəniş qiymətləri, imzanın keyfiyyəti ("imic") əsasında tərtib edilir. Kəmiyyət analizindən müəssisəni altı qrupdan birinə: dövlət, xarici, "yaxşı", çətinlik çəkən müəssisə, bankın qismən idarə etdiyi müəssisə (qarşılaşdığı çətinliklərlə əlaqədar), müəyyən müəssisə daxil etməyə imkan verən keyfiyyətli qiymətləndirmə alınır. Bu qiymətləndirmə əsasında banklar müştəri ilə kredit münasibətləri qurur, həmin müştərinin risk dərəcəsi barədə mühakimə yürüdürlər, həmçinin riskləri idarə edirlər (Mərkəzi Bankın yenidən maliyyələşdirdiyi kreditlərin payını artırır, üzən faiz dərəcələrindən, sığortadan, risklərin bölünməindən və s. istifadə edirlər).

Risklərin kredit miqdarından asılılığı. Baxılan kreditlər banklar tərəfindən bir tərəfdən iri kreditlərin verilməsinin məhdudlaşdırılmasına və bankın konkret borcalanla bağlı mümkün itkilərinin tənzimlənməsinə yönəldilib. Lakin belə görünür ki, bu normalar müvəqqəti xarakter daşıyır, çünki konkret müştəriyə təsir edən xarici amillərin spektri, həmçinin bankın borcalanın kommersiya fəaliyyətinin daxili risklərinin inkişafını dərinləşdirən meyilləri nəzərə almırlar.

Görünür, bu amillərin nəzərə alınması Bankın ayrı-ayrı borcalanla kredit münasibətlərinin təşkilinə metodoloji yanaşmanın işlənib hazırlanmasını tələb edəcək [19, c.52].

Proqram alqoritmlərinin yaradılması və riyazi modellərin qurulması

məsələlərini nəzərdən keçirərək qeyd edək ki, ayrı-ayrı borcalanın kreditləşdirilməsində Bankın riskin qiymətləndirilməsi dəqiqliyi qiymətləndirmənin əsaslandığı məlumatın keyfiyyətindən asılıdır. Bank zəruri məlumatların seçilməsini, onun yenilənməsini və maksimal əlçatanlıqda saxlanılmasını təşkil etməli və təmin etməlidir. Etibarlı informasiya mənbələri Bankın nəzəri və praktiki tədqiqatların (eksperimentlərin) aparılması, vaxtında və ixtisaslı məsləhətlərin alınmasıdır.

Bütün müxtəlif istiqamətli və müxtəlif amillərin uçotu ayrı-ayrı borcalan və ümumilikdə bank üzrə ümumi riskin mümkünlüyü dərəcəsini düzgün müəyyən etməyə imkan verəcəkdir.

1.2. Risklərin iqtisadi mahiyyəti və səbəbləri

Kapitalist münasibətlər sistemində daha kəskin iqtisadi risk bazarda azad rəqabət şəraitində özünü göstərir. Hər bir əmtəə istehsalçısı bazarın real tələbatını bilmədən müvafiq malların çatışmazlığına ümid edərək mümkün qədər çox məhsul istehsal edir. Bu cür niyyətlər digər əmtəə istehsalçılarına da xas olduğundan, onların hər biri çox vaxt qiymətdən xeyli ucuz olan malları satmağa məcbur edən təkrar istehsal riskinə məruz qalır.

Mübadilə sahəsində bu cür risklər qiymətlərin kəskin dəyişməsi, xarici malların dempinq qiymətləri ilə daxili bazara daxil olması və s. səbəb ola bilər [28, c.8].

Ticarət sahəsində iqtisadi risklər bilavasitə İstehsalatda analoji risklərlə sıx bağlıdır. Əgər mallar bazara çıxarılmışdırsa, onları istehsal etməzdən əvvəl istehsalçı keyfiyyətsiz əmək predmetlərini, qonşulardan komplektləşdirici məmulatları almaq, aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsini işə götürmək və s. risk edir.

Paylama sahəsində iqtisadi risklər vergilərin dəyişdirilməsi, dövlətin növbəti müddətə müqavilələr bağlamaqdan imtina etməsi, təbii fəlakətlər, tətillər və s. səbəbindən istehsal resurslarının dövlət tərəfindən yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində mümkündür.

Aydındır ki, həm azad bazar, həm də müasir tənzimlənən iqtisadiyyat çərçivəsində bu cür risklər obyektiv surətdə qaçılmazdır. Bu, iri müəssisələrin, firmaların, şirkətlərin iqtisadi azadlığı, muzzdlu işçilərin hüquqi azadlığı (o, əməyə iqtisadi məcburetə ilə müşayiət olunur), qismən (çünki o, inhisarların, o cümlədən Beynəlxalq) kiçik və orta istehsalçıların iqtisadi azadlığı ilə müşayiət olunur [5, c.48].

Tənzimləmə bilən iqtisadiyyatda təsərrüfat fəaliyyəti subyektləri bazarın konyunkturası, rəqib müəssisələrin maliyyə və istehsal vəziyyəti, onların planları və s.haqqında düzgün informasiyadan məhrumdurlar ki, bu da iqtisadi risklərin obyektiv xarakterini gücləndirir. İqtisadi risklərin dərəcəsi keçid iqtisadiyyatı şəraitində artır və böhran proseslərinin sabitləşməsi zamanı azalır.

İqtisadi risk-təsərrüfat fəaliyyətinin gözlənilməz subyektli tərəfindən itkilərin yaranmasına səbəb olan, qarşıya qoyulmuş məqsədin reallaşmasını təhdid edən və ilk növbədə qəbul etdiyi qərarların təsadüfi xarakterindən irəli gələn təhlükədir.

İqtisadi riskin ən uğurlu tərifi, onun istənilən nəticəyə nail olmaq, uğursuzluq və məqsəddən yayınma ehtimallarını qiymətləndirmək mümkün olan qaçılmaz seçim vəziyyətində qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması ilə bağlı sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti kimi şərh edilməsidir. Risk geniş yayılmış bir hadisədir, bütün bazar subyektlərinə xas olan bir şeydir. Onun əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- risk təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin bütün mərhələlərində, onların fəaliyyət dairəsindən asılı olmayaraq həmişə mövcuddur, halbuki fərq yalnız onun dərəcəsinə ola bilər;

- həm obyektiv, həm də subyektiv bir sıra səbəblərə görə riskin tam aradan qaldırılması mümkün deyil (məsələn, tam məlumatın olmaması, həm konkret bazarın özünün, həm də bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının daimi inkişafı və s.)

İqtisadi risklərin əsas növləri aşağıdakılardır: maddi-texniki, profil-texnoloji, təchizat-satış, istehsal, investisiya, kredit, faiz, valyuta, kommersiya, siyasi, iqtisadi-hüquqi, idarəetmə, marketinq və s. [8, c.8]:

- maddi - texniki risk-yüksək keyfiyyətli rəqabət qabiliyyətli məhsulların buraxılmasını təmin edə bilməyən müəssisənin maddi-texniki bazasının kifayət

qədər və ya aşağı səviyyədə olmaması ilə bağlıdır;

- profil-texnoloji risk - əsas ənənəvi təchizatçıların digər məhsulların buraxılışına keçməsindən, nə ölkədə, nə də dünya bazarında vacib komplektləşdirici məmulatların alınmasının mümkün olmamasından (valyutanın olmaması, həmçinin ənənəvi tədarükçülərin sazişlərin bağlanmasıdan imtina etməsi və ya onların şərtlərinin qəbul edilməz olması səbəbindən) qaynaqlanır;

təchizat-satış riski - keyfiyyətsiz materialların, komplektləşdirici məmulatların təchizatı, bağlanmış müqavilələrin şərtlərinin pozulması və ya dəyişdirilməsi və vaxtında tədarük edilməsi ilə şərtlənir, istehlakçının mallarla vaxtında təchiz edilməməsi, onların kifayət qədər keyfiyyəti, satışdan sonrakı xidmətlərin vaxtında verilməməsi və s. təchizat-satış-satış riskləri arasında mühüm məsələlər sırasına daxildir [28, c.7]:

a) hazırlanmış məhsulların qeyri-reallaşması riski (strukturun dəyişməsi və bu məhsula olan tələbatın azalması, bu məhsul növünün digər müəssisələrin malları ilə əvəz edilməsi və s.);

b) satılmış məhsullara görə ödənişin vaxtında alınmaması;

c) alıcıların alınan məhsullardan imtina etməsi və s.; istehsalat riski - bilavasitə istehsal fəaliyyəti prosesi ilə, o cümlədən qəzaların, texniki nasazlıqların və s. mümkünlüyü ilə bağlıdır.:

- investisiya riski - investisiyaların maddi-əşya strukturunun pozulması, istehsal olunmuş kapital qoyuluşlarının vaxtında ödənilməməsi, birbaşa (nəzarət səhm paketinin sahibliyini təmin edən) və portfel (belə sahibliyi təmin etməyən) investisiyaların balanslaşdırılmaması və s. ilə bağlıdır.

a) kredit riski - kreditlərin qaytarılmaması, qismən və ya vaxtında qaytarılmaması təhlükəsi ilə bağlıdır. Kredit riskləri arasında fərq ([18, c.40]:

b) qısa, orta və uzun müddətli;

c) təminatlı (blanklara) və Təminatlı;

d) kiçik, orta və böyük;

e) kreditlərin formaları üzrə (bank, kommertiya və s.);

f) istifadə sahələri üzrə (sənaye, mal və xidmətlərin alınması, investisiyalar

və s.);

İqtisadi risklərin idarə edilməsi müəssisənin, bankın, qurumun və ya təşkilatın alternativ seçim qeyri-müəyyənliyini aradan qaldırmağa, risk nəticəsində mümkün itkiləri azaltmağa yönəlmiş fəaliyyətidir.

Risk dərəcəsinə görə onlar fərqləndirirlər: məqbul səviyyə, kritik və mütləq (və ya fəlakətli):

- məqbul iqtisadi risk - bütövlükdə müəssisənin fəaliyyətindən və ya onun xüsusi növündən qazancın böyük hissəsini itirmək təhlükəsi;
- kritik iqtisadi risk - bütün gözlənilən gəlirlərin və müvafiq olaraq bütün mənfəətin itirilməsi təhlükəsi;
- mütləq iqtisadi risk - müəssisənin müflisləşmə təhlükəsi və bütün əmlakın itirilməsi.

İqtisadi riskin dərəcəsini müəyyən etmək üçün xərclərin və mənfəətin dinamikasını diqqətlə izləmək, ən aktual istehsal və marketinq problemləri üzrə təcrübəni öyrənmək lazımdır. Şübhəsiz ki, risk ehtimal kateqoriyasıdır və bu mənada onu müəyyən səviyyəli itkilərin baş vermə ehtimalı kimi xarakterizə etmək və ölçmək elmi mövqelərdən ən məqsədəuyğundur.

Beləliklə, ciddi şəkildə desək, təfərrüatlı, hərtərəfli risk qiymətləndirməsi ilə mümkün itkilərin miqyasının hər bir mütləq və ya nisbi dəyəri üçün belə bir böyüklüyün baş verməsinin müvafiq ehtimalını müəyyən etmək lazımdır. Zərər ehtimalları cədvəlinin və ya əyrisinin qurulması olduqca çətin bir işdir. Buna görə də, praktikada riskin məqbulluğunu qiymətləndirmək üçün ən vacib olan ümumiləşdirilmiş xüsusiyyətləri təmsil edən bir və ya bir neçə əsas göstərici, meyar, dəyərlərə görə riski qiymətləndirən sadələşdirilmiş yanaşmalarla məhdudlaşmaq lazımdır.

İqtisadi riskin dərəcəsinin öyrənilməsində və onun idarə olunmasında amerikalı alim B.Berlimerin üç meyarı müəyyən rol oynayır [28, c.7]:

- müxtəlif risk növlərindən itkilər bir-birindən asılı deyil;
- risk növlərindən birindən və müvafiq alternativlərdən itkilər. müəssisənin fəaliyyəti digər risk növündən zərər ehtimalını mütləq artırmır;

- mümkün olan maksimum itkilər təsərrüfat subyektinin maliyyə imkanlarından artıq olmamalıdır.

Beləliklə, əsas risk mənbələri bunlardır:

- Təbii proseslərin və hadisələrin, təbii fəlakətlərin kortəbiiyi. Təbiətin elementar qüvvələrinin təzahürləri - zəlzələlər, daşqınlar, tufanlar, qasırğalar, eləcə də ayrı-ayrı xoşagəlməz təbiət hadisələri - şaxta, buz, dolu, tufan, quraqlıq və s. sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinə ciddi mənfi təsir göstərə bilər. Gözlənilməz xərclərin mənbəyidir.

- Təsadüfilik. Bir çox sosial-iqtisadi və texnoloji proseslərin ehtimal xarakteri, təsərrüfat subyektlərinin daxil olduğu maddi münasibətlərin çoxvariantlılığı ona gətirib çıxarır ki, oxşar şəraitdə eyni hadisə fərqli şəkildə baş verir, şans elementi var. Bu, gözlənilən nəticənin birmənalı şəkildə proqnozlaşdırılmasının qeyri-mümkünlüyünü əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinə çox nəzərə çarpan və həmişə proqnozlaşdırıla bilməyən təsir aşağıdakılar tərəfindən həyata keçirilir [11, c.19]:

- müxtəlif növ qəzalar - yanğınlar, partlayışlar, zəhərlənmələr, atom və istilik elektrik stansiyalarının emissiyaları və s.;

- avadanlıqların nasazlığı;

- nəqliyyatda, istehsalatda və s. qəzalar.

Təcrübə göstərir ki, cəmiyyət tərəfindən onların baş vermə ehtimalını azaltmağa və vurduğu zərərin miqdarını azaltmağa yönəlmiş tədbirlərə baxmayaraq, yuxarıda göstərilən təsadüfi hadisələr mümkün olaraq qalır, ən bahalı mühəndis-texniki tədbirlərlə onları istisna etmək olmaz.

- Bir-birinə zidd meyllərin olması, ziddiyyətli maraqların toqquşması.

Bu risk mənbəyinin təzahürü müharibələrdən və etnik münaqişələrdən tutmuş rəqabətə və maraqların sadə uyğunsuzluğuna qədər çox müxtəlifdir. Alıcı uğrunda mübarizədə rəqiblər məhsulların çeşidini artırır, keyfiyyətini yaxşılaşdırır, qiymətləri aşağı sala və s. Haqsız rəqabət var ki, rəqiblərdən biri digərinin qanunsuz, vicdansız hərəkətləri ilə, o cümlədən vəzifəli şəxslərə rüşvət verməklə, rəqibi nüfuzdan salmaqla, ona birbaşa zərər vurmaqla sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməsini

çətinləşdirir.

1.3. Risklərin idarə edilməsində beynəlxalq təcrübə

RIE texnologiyası kimi risk menecmenti Azərbaycanda öz təşəkkül dövrünü yaşayır: RIE sahəsində ayrı-ayrı məsələlərin həllinə yönəldilmiş peşəkar birliklər və təşkilatlar yaradılır, bu sahədə mütəmadi olaraq konfranslar keçirilir, yerli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini təmsil edən iri Azərbaycan şirkətləri korporativ RIE sistemlərinin yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış edirlər. Bu prosesə Qərbin konsaltinq şirkətləri fəal qoşulurlar və onlar xarici təcrübənin "ən yaxşı" modellərini təklif edirlər.

Bu şəraitdə müasir Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırılmış risk menecmentinin məqsədinin vahid anlaşmanın formalaşdırılması, terminologiya, təşkilati struktur və risk menecmenti prosesinin özünün formalaşdırılması problemləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünya təcrübəsi bu problemin həllinə yanaşmalardan birini – RIE sahəsində standartlaşdırma təklif edir.

Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatının (ISO) müəyyən etdiyi kimi, standart - müvafiq səviyyədə tanınan orqan tərəfindən konsensus əsasında hazırlanmış və ümumi və çoxdəfəli istifadə üçün müxtəlif fəaliyyət növləri və ya onların nəticələri ilə bağlı qaydaları, ümumi prinsipləri və xüsusiyyətləri müəyyən edir və müəyyən sahədə nizamlanmanın optimal dərəcəsinə nail olunmasına yönəldilmiş normativ sənəddir. Standartlar elmin, texnikanın və praktik təcrübənin ümumiləşdirilmiş nəticələrinə əsaslanmalı və cəmiyyət üçün optimal faydaya nail olmağa yönəldilməlidir.

Risk menecmenti sahəsində standartlar bu sahədə istifadə olunan terminologiyanın, RIE prosesinin tərkib hissələrinin, risk menecmentinin təşkilati strukturunun qurulmasına yanaşmaların unifikasiyası nəzərdə tutulur [28, c.45].

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi prosesi bazar yönümlü iqtisadiyyata keçidin ən vacib tərəflərindən biridir. Deregulyasiya sayəsində dövlətin həddindən artıq müdaxiləsinin mənfi təsiri azalır və eyni zamanda bazar mexanizmləri güclənir. Avropa Birliyindəki tənzimləmə prosesi hazırda aşağıdakı amillərlə xarakterizə

olunur [8, c.6]:

- Texniki standartlara (reqlamentlərə) uyğunluğunu təmin edən "yeni qlobal yanaşma" dan istifadə;
- Aİ ölkələrinin mümkün risklərin hesablanması və müvafiq olaraq mümkün müdafiə üsullarına uyğun qiymətləndirmə prosedurunun seçilməsi;
- Aİ-nin müxtəlif ticarət tərəfdaşları üçün texniki standart variantları haqqında hökmü, azad ticarət üçün tələb olunan şərtləri təmin etmək;
- Müxtəlif Aİ direktivləri tərəfindən müəyyən edilmiş uyğunluq qiymətləndirmə prosedurlarının uyğunlaşdırılması.
- Professional Sertifikatlaşdırma və akkreditasiya sisteminin tətbiqi.
- Texniki tənzimləmə sisteminin formalaşdırılması.
- Aİ ölkələri arasında müxtəlif risklərin qiymətləndirilməsi üzrə ən yaxşı təcrübə nümunələrinin seçilməsi və peşəkar mülki məsuliyyət, risklərin qiymətləndirilməsi və istehlakçıların müdafiəsi sahələrində ümumi metodların tətbiqi.

Dövlət öz fəaliyyətini, o cümlədən tənzimləyici, nəzarət funksiyalarını və xidmətlərin göstərilməsini təşkil edərək riskləri müəyyən etməyə və onları idarə etməyə borcludur. Tipik risklərə İT - sistemlərin imtinası, büdcədə nəzərdə tutulmayan xərclərin gecikməsi riski, həmçinin çox sayda riskli layihələrin eyni zamanda həyata keçirilməsi ilə bağlı strateji risk daxildir.

Bəzi hallarda dövlət özü xidmət göstərmir, digər icraçıla, məsələn, özəl həbsxanaya dalbadal bağlayırlar. Adətən, dövlət xidmətin göstərilməsinin nəticəsi üçün məsuliyyət daşımağa davam etsə də (bu misalda - cəmiyyətin müdafiəsi), o, konkret məsələlərin həlli üzrə vəzifələri və onların həlli ilə bağlı riskləri icraçıya çatdırır. Belə hallarda dövlət icraçının məsuliyyət sahəsini dəqiq müəyyən etməlidir. Bir qayda olaraq, riskləri dəqiq müəyyən edilmiş kapital layihələri çərçivəsində ötürmək daha asandır, burada gözlənilən nəticələri dəqiq təsvir etmək olar, layihənin icra müddəti isə uzunmüddətli əsasda xidmətlərin göstərilməsi vəziyyətinə nisbətən o qədər də böyük deyil. Çünki cəmiyyət tamamilə haqlı olaraq hesab edir ki, dövlət onun adından göstərilən xidmətlərə görə məsuliyyət daşmalıdır.

Bundan başqa, əsas xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı problemlər yarandıqda, bu xidmətlər özəl ifaçılar tərəfindən göstərilərsə də, əhali dövlətdən vəziyyətin düzəlməsi üçün tədbirlər gözləyir. Yunanıstan banklarının müflisləşməsi göstərir ki, dövlət öz tənzimləyici rolu çərçivəsində birbaşa icraçılar onları təmin edə bilmədikdə xidmətlərin göstərilməsinin fasiləsizliyi üçün məsuliyyət daşımaqda davam edir [4, c.46].

Dövlət qurumları və agentlikləri riskə görə məsuliyyət daşdıqları yerdə risklərin adekvat idarə olunmasını təmin edən yaxşı başa düşülən prosedurlar mövcuddur. Məsələn, təşkilatda RİE cavabdeh şəxs təyin edilməlidir, risklərin idarə edilməsi isə məlumatlı qərarların qəbul edilməsinin mümkün olan ən aşağı səviyyəsində həyata keçirilməlidir.

RİE mahiyyəti-mövcud məlumatlar əsasında bu və ya digər mülahizənin formalaşdırılmasıdır. Dövlət qərarlarının qəbul edilməsi kontekstində bu zaman formal analiz vasitələrindən istifadə oluna bilər və olunmalıdır. Lakin onlar bu və ya digər mülahizənin formalaşması aktını özləri ilə əvəz edə bilməzlər.

Dövlətin fəaliyyətinin hər bir sahəsində risklərin səmərəli idarə edilməsi üçün ümumi xarakterli beş məsələyə diqqət yetirilməlidir [8, c.7]:

- Nə ola bilər (potensial risk müəyyən edilməsi). Hər bir sahədə mövcud tendensiyaların, imkanların, təhlükələrin, onların meydana çıxma ehtimalının və gözlənilən təsirin ciddi elmi qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla real vəziyyətin mütəmadi olaraq öyrənilməsi tələb olunur. Əksər hallarda belə tədqiqat obyektivliyi təmin etmək üçün fəaliyyətin bu və ya digər sahəsində şəxsi marağı olmayan insanlara tapşırılmalıdır. Harada ki, bu, ola bilsin, yalnız rəsmi deyil, qeyri-rəsmi informasiya kanallarından da istifadə olunmalıdır.

- Nə vacibdir (qiymətləndirmə). Ola bilər ki, müəyyən edərək, hökumət müxtəlif nəticələrin arzu və ya arzuolunmaz haqqında qiymətləndirmə qərarlarının yaratmaq lazımdır, məsələn, xidmət etibarlı iş təmin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, faydaları hər hansı bir yenilik gətirəcək, və ya dövlət və onun vətəndaşları arasında ictimai müqavilə çərçivəsində baxılan fəaliyyəti yerdir.

- Nə edilə bilər (fəaliyyət). Vacib olanı müəyyən edərək, hökumət potensial

riskin qarşısını necə almaq, yumşaltmaq, nəzərdə tutması və ya başqa şəkildə nəzarət etməsi planını tərtib etməlidir. Bəzi hallarda hadisələrin gözlənilməz inkişafı üçün ehtiyat planının olması vacibdir. Digərlərində mümkün gözlənilməz problemləri həll etmək üçün resursları və imkanları ayırmaq lazımdır [18, c.49].

- Nə baş verdi (analiz). İlkin mərhələdə hər hansı bir tədbir görəndə dövlət, dövlətin mövcud risk qiymətləndirməsinə dəyişiklik edilməsi və sonrakı hərəkətlərin edilməməsi üçün düzəlişlərin olub olmadığını təhlil etməlidir. Bütün bunlar sual mübadiləsi və bu riskin öhdəsindən gələ biləcək risklə əlaqəli olanlar ilə əlaqəli bir məlumat mübadiləsi ilə müşayiət olunmalıdır.

- Risk. Həm müsbət (yeni xüsusiyyətlər), həm də hərəkətlərin və ya hadisələrin nəticələrinin mənfi (təhdidləri) da daxil olmaqla nəticənin qeyri-müəyyənliyi deməkdir. Bu, nəticələrin baş vermə ehtimalının və onların gözlənilən təsirinin, o cümlədən əhəmiyyətin Subyektiv qavrayışının birləşməsidir. Bu tərif, dövlətin fəaliyyətinin qeyri-müəyyənliyin əhəmiyyətli bir hissəsi ilə əlaqəli olduğu tanınır. Ölçmə qabiliyyətinə əsaslanan risk təriflərindən (məsələn, risk və qeyri-müəyyənlik arasında iqtisadi ayrılma) bir çox hallarda, dövlət üçün ən uyğun risklərə gəldikdə, bu, yalnız obyektiv ölçmə deyil, həm də subyektiv mühakimənin əhəmiyyətli bir elementi tələb edir (məsələn, bu kimi və ya digər siyasətlərin ictimai dəstəyindən asılı olmayaraq); [4, c.49].

- Risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və formalaşması, riskin yumşaldılması və ya nəzərə alınması üçün tədbirlər görülməsi, eləcə də monitoring və təhlil qaydası ilə bağlı bütün prosesləri əhatə edir. Ya da bu təşkilat bu və ya digər riskə qarşı prosesin xərcləri üzrə effektiv təşkilatdır. RİE üçün mövcud olmalıdır: risklərin monitoringi qaydası; risk haqqında düzgün və aktual informasiyaya çıxış; bu RİE üçün dövlət nəzarətinin optimal səviyyəsi və riskin təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında qərarların qəbul edilməsi qaydası.

- Risk şəraitində həyata keçirilən tədbirlər - bu termin biz daha geniş mənada, o cümlədən RİE prosesləri (risk-menecment), eləcə də dövlətin problemə yanaşması, onun rolu və vəzifələri, təşkilati mədəniyyəti kimi ümumi plan məsələlərini istifadə edirik. Risklərin idarə edilməsinin sırf mexaniki proses kimi qəbul edilməsi

təhlükəsi var. Bu, real və mühüm problemlərin nəzərə alınmayacağına gətirib çıxara biləcək zərərli tendensiyadır. Effektiv bank idarəçiliyi, digər məsələlərlə yanaşı, bacarıqlara əsaslanır: [5, c.41].

- tendensiyaları, xüsusiyyətləri və problemlər anlayın;
- qərarların qəbul edilməsi üçün əsas kimi bu anlayış istifadə və bu qərarların icrası dəstək resursları ayırmaq;
- vəziyyətin dəyişməsinə və böhranlara gecikmədən reaksiya vermək;
- hadisələrin gələcək inkişafının strateji variantlarını müəyyənləşdirmək və onlara hazırlamaq.

Tənzimləmə üçün ümumi yanaşmalar:

- risklər müəyyən edilməli və tədbirlərin görülməsi üzrə risk və məsuliyyətlərin dəqiq göstərilməklə qiymətləndirilməlidir;
- risklərin əhəmiyyəti haqqında qərar formalaşdırılır;
- bəzi hallarda risklərin azaldılması üzrə tədbirlər nəzərdən keçirilir və gözlənilməz hallar üçün alternativ fəaliyyət planları tərtib edilir;
- görülən tədbirlərin risk statusuna təsirinin təhlili aparılır və nəticələr üzrə hesabat tərtib olunur;
- informasiya və qərarlar müvafiq auditoriyaların nəzərinə səmərəli şəkildə çatdırılmalıdır.

Yüksək səviyyədə risklər tez-tez müəyyən etmək çətinidir, onlar potensial olaraq daha dağıdıcıdır, kəmiyyət qiymətləndirməsinə daha çətinidir və daha az sabitdir. Bu risklərin aşkar edilməsi üçün daha çox səy və vəsait tələb olunur, risklərin qiymətləndirilməsi çox vaxt faktiki göstəricilərə nisbətən daha çox mühakiməyə əsaslanır, gözlənilməyən şəraitdə riskin azaldılması üzrə tədbirlər və fəaliyyət planları isə o qədər də konkret və davamlı deyil. Belə bir vəziyyətin xüsusiyyətləri-məsələn, riskləri müəyyən etmək üçün "üfün taranması" metodologiyasından və ya buna bənzər metodlardan istifadə edilməsi tələb olunduqda aşağıda nəzərdən keçirilir.

II FƏSİL. BANK İŞİNDƏ CARİ VƏZİYYƏT VƏ RİSKLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ FƏALİYYƏTLƏRİ

2.1. Bankın fəaliyyətində ekstremal vəziyyətlər yaradan risklər qrupu

Bank fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyəti bankların öz funksiyalarının həyata keçirilməsi və xidmətlərin təqdim edilməsi prosesində üzləşdiyi müxtəlif risklərin böyük miqdarıdır. Bir tərəfdən, bank kommersiya təşkilatıdır, ona görə də ona çoxsaylı sahibkarlıq riskləri xasdır. Digər tərəfdən, bank maliyyə institutudur, ona görə də maliyyə bazarlarında vasitəçilik fəaliyyəti ilə bağlı maliyyə risklərini öz üzərinə götürür. Beləliklə, bank riski banka kommersiya müəssisəsi kimi xas olan risklər kompleksidir. Bank riskinin bankın fəaliyyətində və xarici mühitdə qeyri-müəyyənliyi ilə əlaqədar itkilərin baş verməsi ehtimalı kimi müəyyən edilə bilər. Bank risklərinin müxtəlifliyini anlamaq üçün onların təsnifatını qurmaq lazımdır. Bundan əlavə, təsnifat istifadə məqsədlərindən və ətraflı dərinliklərdən asılı olaraq fərqlənə bilər.

Cədvəl 2.1. Bank fəaliyyətində əsas risklər qrupu təsnifatı

Ayrılma əlaməti	Təsnifat qrupları
Vaxt	retrospektiv risk; cari risk; perspektiv risk
Dərəcəsi ilə (səviyyə)	aşağı risk; orta risk; tam risk
İnsan fəaliyyətində münasibətlər sisteminin qruplarından birinə aid olmaqla	iqtisadi risk; siyasi risk; hüquqi risk; təbii fəlakət riski
Meydana gəldikdə	xarici risk; daxili risk
Fəaliyyətin sabitlik dərəcəsinə görə	sistematik risk; qeyri-sistematik risk
Mümkün nəticədən asılı olaraq	təmiz risk; spekulyativ risk
Sığorta imkanları üzrə	sığortalanmış risk; sığorta olunmayan risk
Əhatə dairəsi ilə	fərdi risk; ümumi risk
Bank əməliyyatlarının xarakteri ilə	aktiv əməliyyatlar riski; passiv əməliyyatlar riski; риск

	balansdankənar əməliyyatlar
Əməliyyat növü ilə	kredit riski; faiz riski; valyuta riski; investisiya riski; lizinq riski; faktoring riski və s.
Bank müştərilərinin növünə görə	sənaye müəssisəsi; ticarət müəssisəsi; kredit təşkilatı; fiziki şəxslər və s.

Mənbə: Arora N., Bohn J.R., Zhu F. 2015: p.20.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu halda ayrılma əlamətinin sıra nömrəsi əhəmiyyətli deyil. Bu cədvəl yalnız təsnifatın mahiyyətini əks etdirir və təsnifatın əlamətlərinin sonsuz sayda olduğu üçün tamlığa iddia edə bilməz. Bu riskin nəzərdən keçirilməsi üçün hər bir ayrıca halda zəruri əlamətlərdən istifadə etmək lazımdır.

Bank riskləri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, sistemdə fəaliyyət göstərir. Bir risk digərinin bir hissəsidir və ya onun səbəbi və ya nəticəsidir. Buna görə də riskin idarə edilməsi baxımından optimal təsnifat əhəmiyyəti baxımından müəyyən iyerarxiyanı nəzərə almalı, həmçinin bank risklərinin ayrı-ayrı qrupları və növləri arasında qarşılıqlı əlaqəni və qarşılıqlı asılılığını nümayiş etdirməlidir.

İlk növbədə, risklərin xüsusiyyətlərini sahibkarlıq fəaliyyəti kateqoriyası kimi nəzərə almaq lazımdır. Risk faktorlar və nəticələr arasında qeyri-maddi səbəb əlaqəsini ifadə edir, ona görə də fərqləndirmə və qruplaşdırma meyarları ya müəyyən edilə bilən risklərin səbəblərinə, ya da onun həyata keçirilməsinin nəticələrinin ola biləcəyi risk altında olan obyektlərin diferensiasiyasına əsaslanmalıdır [10, p.21].

Təsnifatın hansı məqsədlər üçün istifadə edildiyi məsələsi də vacibdir. Belə görünür ki, bank risklərinin öyrənilməsinin əsas səbəbi onların idarə edilməsi imkanındır. Buna görə təsnifat, ilk növbədə, menecmentin tələblərinə cavab verməlidir. Xüsusilə, onlara təsir üsullarına təsir edən ayrı-ayrı risklərin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bundan başqa, böyük miqdarda risklər və onların sıx qarşılıqlı asılılığı ilə əlaqədar olaraq, təsnifatın əyaniliyini və

funksionallığını pozmayan, onların ağıllı detallaşdırılması lazımdır.

Diferensiasiyanın ən ümumi meyarı risklərin yaranma sferasıdır ki, ona uyğun olaraq risklər aşağıdakılara bölünür:

Daxili - bank fəaliyyəti və bankın müştərilərinin fəaliyyəti ilə bağlı (bu risklər bank işinin məzmunundan əmələ gəlir, bu zaman həm daxili, həm də xarici amillərə malik olmaqla);

Xarici - bankın fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olmayan (onlar sırf xarici mühitdə formalaşır, onların amilləri çoxdur, nəticələri isə az proqnozlaşdırıla biləndir, xarici risklər daxili amillər kimi çıxış edir).

Öz növbəsində, daxili risklər təsir sahəsi üzrə fərqləndirilir:

Maliyyə riskləri - bankın tələb və öhdəliklərinin həcm, strukturu, dəyəri və gəlirliliyinin dəyişməsi ilə əlaqədar (bankın maliyyəsinə birbaşa təsir göstərir);

Funksional - bankın işinin təşkili ilə bağlı olan (ilk növbədə təşkilati proseslərin uğursuzluqları kimi özünü göstərir, sonra isə artıq itkilərə və ya mənfəətin alınmamasına çevrilir).

Funksional risklər nəticədə risk faktorları ilə təsnif edilə bilər [17, c.25]:

Əməliyyat - bank personalının səhvi, sui - istifadəsi və dələduzluğu, həmçinin Texnikanın işində nasazlıqlar (onların insan və texniki amilləri-cari fəaliyyətdən, vəzifələrin daimi həyata keçirilməsi zamanı baş verir)nəticəsində itkilərin yaranması ehtimalı;

İdarəetmə - bank menecmentinin səhvlərindən irəli gələn itkilərin ehtimalı (burada amillər düzgün təşkil olunmamaqdan, məqsəd və vəzifələrin qoyulmasından ibarətdir).

Ən çox öyrənilən və idarə olunan maliyyə riskləri daha mürəkkəb iyerarxiyaya malikdir. Təsirin təbiəti ilə onlar bölünür:

Portfel - tələblərin və ya bankın öhdəliklərinin həcminə, dəyərinə və gəlirliliyinə təsir edən risklər (yəni, ya aktivdə, ya da passiv balansda birmənalı şəkildə əks olunur);

Struktur - vahid tələblərin və öhdəliklərin strukturuna, dəyərinə və gəlirliliyinə təsir edən risklər (onların amilləri balansın strukturundan asılı olaraq

müxtəlif istiqamətli xarakter daşıyır);

Bankın ödəniş qabiliyyətinin olmaması riski - bankın öz kapitalından öhdəliklərin ödənilməsi üçün istifadə etməsi riskidir (bütün digər elementar risklərin amilləri olan və bankın fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə təsir edən inteqral risk).

Portfel riskləri, öz növbəsində, amillər üzrə bölünür:

- kontragentlər - bankın kontragentlərinin fəaliyyəti ilə bağlı maliyyə riskləri;

- bazar (qiymət) - bazar konyunkturasının dəyişməsi ilə bağlı maliyyə riskləri;

Kontragentlər, lokalizasiya sahəsi üzrə bölünür [4, p.401]:

Kredit riski - kreditin əsas məbləğinin və ssuda və ya borc öhdəliyinin faizlərinin qaytarılmaması nəticəsində bankın itkiləri ehtimalı (risk faktorları və onun həyata keçirilməsinin nəticələri bankın ssuda və onlara bərabər tutulan əməliyyatlarında əks olunur);

Depozit riski - cəlb edilmiş resursların vaxtından əvvəl çıxarılması ilə bağlı bankın itkiləri ehtimalı (bu halda obyekt depozit əməliyyatları çıxış edir).

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar riskləri həm portfel, həm də struktur riskləri ola bilər. Təsnifatda bu kəsişmələr risklərin diferensiasiyasının müxtəlif meyarlarından irəli gəlir. Lakin, bu meyarların hər ikisi RİE baxımından olduqca vacibdir, çünki onların qiymətləndirilməsi və optimallaşdırılması yollarını müəyyənləşdirirlər [5, p.130].

Əgər bazar portfel risklərinə nəzər salsaq, onlar lokallaşdırma sahəsində qiymətli kağızlar üzrə risklərdən ibarətdir - bankın portfelində qiymətli kağızların dəyərinin və gəlirliyinin dəyişməsi ilə şərtlənən bankın itkilərinin ehtimalı (yəni, riskin son obyektini bankın fond əməliyyatları və digər maliyyə bazarlarında əməliyyatlar deməkdir).

Şübhəsiz ki, sadalanan risklər banklarda müxtəlif dərəcədə nəzərə alınır. Bu, bir sıra səbəblərdən irəli gəlir ki, bunun da əsas səbəbi risklərin idarə olunma dərəcəsi kimi obyektiv şərtidir. Bununla əlaqədar olaraq, RİE sisteminə baxarkən, bank üçün ən vacib olan riskləri və idarə olunan riskləri nəzərə almaq məntiqlidir. Bank

risklərinin təsnifatının əsasını təşkil edən diferensiasiya meyarları idarəetməyə metodoloji yanaşmaların işlənib hazırlanmasında öz əksini tapacaqdır.

Yaranmış riskli vəziyyətdə respublikamızın banklarının kredit fəaliyyətində bir sıra xüsusiyyətləri qeyd etmək məqsədəuyğundur [2, s.80]:

- bankların kreditləri üzrə vaxtı keçmiş əhəmiyyətli borclar mövcuddur;
- əksər bankların valyuta ekvivalentində öz kapitalının miqdarı azalır;
- qaytarılmayan kreditlərin həcmələrində valyuta gecikməsinin payı üstünlük təşkil edir;
- iri bankların kredit əməliyyatlarının aşağı gəlirliliyi qeyd olunur;
- kreditlər üzrə zərərin ödənilməsi üçün ehtiyatların formalaşdırılması tam həcmdə həyata keçirilmir.

Apardığımız təhlil kredit riskinin yüksək səviyyəsini, Azərbaycan banklarının müvafiq fəaliyyətini qeyd etməyə imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq, kredit riskinin potensial itkilərə adekvat olaraq qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması problemi yaranır. Bu məsələni kreditlər üzrə zərərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılmasının tamlığı dərəcəsini nəzərə alan kredit riski əmsalının hesablanması üçün düstur təklif etməklə həll etməyə çalışacağıq [17, s.20]:

$$k_p = \frac{((C - (0,3 \cdot 3_1 + 0,5 \cdot 3_2 + 1,0 \cdot 3_3))^2}{C \cdot (C - 0,3 \cdot 3_1 - 0,5 \cdot 3_2 - 1,0 \cdot 3_3 + H)}$$

Burada k_p - kredit riskinin əmsalı;

C - bank müştərilərinin kredit borcunun məbləği;

$3_1, 3_2, 3_3$ - kredit borcları müvafiq olaraq ikinci, üçüncü və dördüncü risk qruplarına bölünür;

H - kreditlər üzrə mümkün zərərlər üçün qeyri-ticarət ehtiyatının məbləği. Düzəliş əmsalları 0,3; 0,5; 1,0 kreditlər üzrə mümkün zərərlər üçün ehtiyatın formalaşmasının zəruri məbləğini əks etdirir.

Yaranmış vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün bank sisteminin qarşısında duran vəzifələri nəzərdən keçirək.

Kreditləşmə prosesi, xüsusilə də keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə fasiləsiz olaraq, müqavilədə şərtləşdirilmiş müddətdə kreditin ödənilməsinə səbəb ola biləcək çoxsaylı risk amillərinin təsiri ilə bağlıdır. Bank kredit verməklə kreditlərin ödənilməsinə səbəb ola biləcək amilləri hərtərəfli araşdırmalı və təhlil etməlidir. Belə bir tədqiqat kredit qabiliyyətinin təhlili adlanır [2, s.70].

Kredit riskinə məruz qalan aktivlərdə problemlı aktivlərin payı 2021-ci ildə rəsmi məlumatlara görə aşağı düşmüşdür. Kredit riski dedikdə, müqavilənin şərtlərinə və ya qanunvericiliyə uyğun olaraq borclunun bank qarşısında maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi, vaxtında və ya tam yerinə yetirməməsi nəticəsində bankın itkilərinin) yaranması riski başa düşülür. Kredit riskinə məruz qalan aktivlərə aşağıdakılar aiddir:

- hüquqi və fiziki şəxslərə verilmiş kreditlər;
- digər banklarda yerləşdirilmiş vəsaitlər;
- maliyyə icarəsi (Lizinq);
- veksellərdən istifadə ilə alınan əməliyyatlar;
- icra edilmiş bank zəmanətləri və zəmanlik pul formasında;
- pul tələbinin güzəştə üçün maliyyələşdirmə (faktoring);
- kredit riskinə məruz qalan digər fəal əməliyyatlar.

Problemlı aktivlər (substandart, şübhəli və ümitsiz aktivlər) - II-IV risk qrupları (substandart - II qrup, şübhəli - III qrup, ümitsiz - IV risk qrupu) üzrə təsnif edilən kredit riskinə məruz qalan aktivlərdir. Kredit riskinə məruz qalan aktivlərin təsnifatı, kredit riskinə məruz qalan bankın və qeyri-bank kredit-maliyyə təşkilatının aktivləri üzrə mümkün zərərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatın formalaşdırılması və istifadəsi qaydası haqqında təlimatları müəyyən edir.

Şəkil 2.1. Bankların 2021-ci il üzrə kredit portfeli üzrə renkinqi

№	Bankın adı	Həcmi, man
1	Kapital Bank	111,764,000
2	Azərbaycan Beynəlxalq Bankı	106,163,330
3	Paşa Bank	63,563,000
4	Xalq Bank	25,850,000
5	Unibank	24,191,340
6	Xalq Bank	22,614,000
7	AccessBank	18,328,715
8	Bank Respublika	14,075,640
9	Yelo Bank	13,788,612
10	Rabitə Bank	12,489,000
11	Turan Bank	9,367,000
12	Expressbank	9,288,740
13	Premium Bank	8,303,000
14	Azərbaycan Sənaye Bankı	7,326,350
15	Muğanbank	6,305,880
16	Yapı Kredi Bank Azərbaycan	6,239,010
17	Bank BTB	6,101,778
18	Ziraat Bank Azərbaycan	5,579,460
19	AFB Bank	5,213,200
20	Azər Türk Bank	4,899,000
21	Bank VTB Azərbaycan	3,643,820
22	Günay Bank	3,380,640
23	Naxçıvan Bank	3,026,580
24	Bank Avrasiya	2,918,060
25	Melli İran Bank, Bakı filialı	785,360
26	Pakistan Milli Bankı, Bakı filialı	126,595

Mənbə: <https://banker.az/bankların-1-oktyabr-2021-ci-il-tarixin%C9%99-kredit-portfeli-renkinq/>.

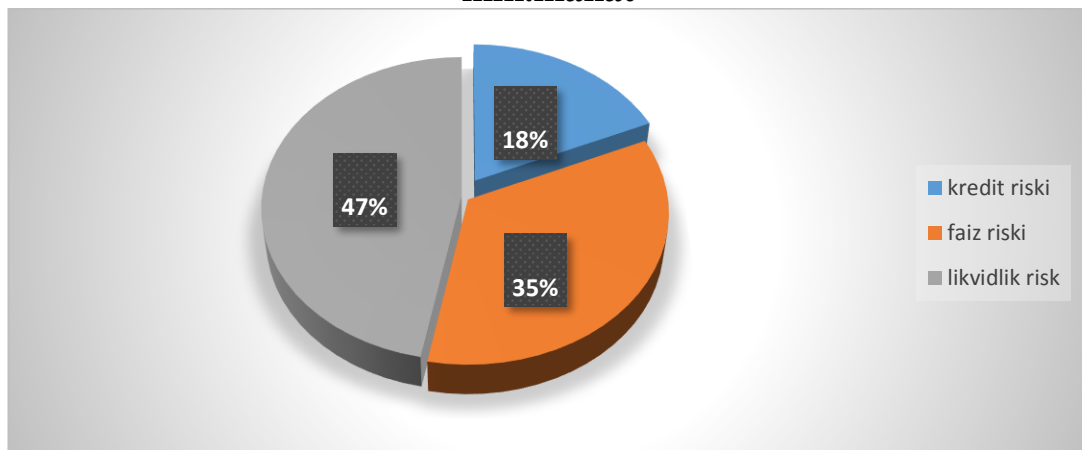
Bu gün Azərbaycan Respublikasında kredit alanın maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsi, onun ödəmə qabiliyyəti və kredit qabiliyyəti ilə bağlı mövcud metodikalar yaranmış iqtisadi vəziyyətə tam cavab vermir. Bu metodikalara görə maliyyə cəhətdən dayanıqlı çərçivəyə “uyğun” müəssisə tapmaq çətindir. Onların əksəriyyəti böhran vəziyyətindədir və etibarlı kredit alanlar bu gün praktiki olaraq mövcud deyil. Bir sıra müəssisələrin vəziyyəti o qədər ağırdır ki, Sosial Müdafiə Fonduna icbari sığorta haqlarının ödənilməsi üçün vəsait çatışmadığından hüquqi şəxslər əmək haqqı üçün kredit almırdılar.

2.2. Bank işində risklərin mövcud vəziyyətinin təhlili fəaliyyətləri

“Paşabank” risklərin əhəmiyyətinin və onların müəyyənləşdirilməsi prosedurlarının illik qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyən edilən bank üçün bütün əhəmiyyətli riskləri idarə edir. Son zamanlar bank üçün aşağıdakı risk növləri əhəmiyyətli hesab edilir: kredit riski, bazar riski, əməliyyat riski, likvidlik riski və s. (komplayens riski, vergi riski, strateji risk, biznes riski, tənzimləyici risk, model riski və nüfuz riski). Bankın RİE sisteminin əsas məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardır:

- qəbul olunan risklərin səviyyəsini nəzərə alaraq, qrup səviyyəsində risklərin ümumi anlaşılması və strateji planlaşdırılmasının təmin edilməsi;
- bankın əhəmiyyətli risklərinin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, toplanması və proqnozlaşdırılması, eləcə də onların səviyyəsinə nəzarət;
- əhəmiyyətli riskləri əhatə etmək üçün risklərin məqbul səviyyəsini və kapitalın kafilik dərəcəsini təmin etmək və saxlamaq;
- bankın risk faktorunu və ya gəlirliliyini optimallaşdırmaq üçün resursların səmərəli paylanmasını təmin etmək.

Qrafik 2.1. 2021 - ci ildə Paşa bankın əsas risk növlərinin dinamikası mln.manat

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Yuxarıdakı 2.1. qrafikinə istinad edərək, bankın risklərinin strukturu olduqca sadə olduğu qənaətinə gəlmək olar. Paşa bankın riskinin əsas növü 47% düşən kredit riskidir.

Cədvəl 2.2. 2019-cu ildə PAŞA bankın kredit risklərinin dinamikası, (milyon manat)

Kredit portfelinin sektorlar üzrə bölgüsü	Cəmi	Əsas məbləğ üzrə borc						
		Cari	Vaxtı keçmiş günlər					
			1-30 gün	31-60 gün	61-90 gün	241-270 gün	366 gün	1 il və artıq
Kredit portfel, o cümlədən	2,545,578	2,394,601	109,162	8,150	7,927	201	181	13,259
-Biznes	2,296,541	2,164,800	94,960	7,390	6,568	123	6	12,246
-İstehlak	163,241	160,450	977	58	197	78	62	372
- Daşınmaz əmlak	85,796	69,350	13,224	703	1,162	0	113	641
-Digər kreditlər	0	0	0	0	0	0	0	0

Mənbə: https://www.pashabank.az/about_us/lang,az/#!/financial_reports/

Aktivlərin keyfiyyətinin artırılması və risklərin minimallaşdırılması tendensiyası bankın əsas vəzifələrindən birinə çevrilmişdir. Bank kreditlər üzrə mümkün itkilərə ehtiyatları əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa məcburdur ki, bu da onların fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə mənfi təsir göstərmişdir. 2021-ci ildən kredit risklərinin artması və bankın vaxtı keçmiş borcunun payının azalması müşahidə olunur.

Cədvəl 2.2 məlumatlarına əsasən, əmanət bankının kredit riskinin bütün əmsalları nəzərən keçirilən bütün dövr üçün məqbul həddədir. 2019-cu ildə rezervasiya əmsalının azalması o deməkdir ki, bankın kreditlər üzrə mümkün defoltlardan müdafiə dərəcəsi hesabat tarixinə düşüb. Kredit portfelinin keyfiyyətinin ödənilməsi baxımından 2021-ci ildə optimal göstəriciyə yaxın olması 0,94 risk əmsalını göstərir. Problemlı kreditlərin nisbəti 2021-ci ildə aşağı düşüb ki,

bu da problemlı kreditlərin ümumi borc məbləğindəki payının azaldığını göstərir. Ümumilikdə, kredit portfelinin strukturu defolt kreditlərinin yol verilən səviyyəsindən artıq deyil.

Cədvəl 2.3. 2017-2019-ci illərdə PAŞA bankın kredit riskinin əmsalları

Əmsal	Əhəmiyyəti				Uyğun optimal
	2019	Uyğun	2021	Optimal	
Ehtiyat nisbəti	5,75	Uyğun	6,13	15-dən yüksək deyil	uyğun
Risk nisbəti	0,94	Uyğun	0,94	1-ə doğru səy göstərməlidir	uyğun
vaxtı keçmiş və ya gecikdirilmiş borcların nisbəti	5,62	Uyğun optimal	4,21	10-dan yüksək deyil	uyğun

Mənbə: https://www.pashabank.az/about_us/lang,az/#!/financial_reports/

Bazar riskinin qiymətləndirilməsinin əsas üsullarından biri son zamanlar Risk (VAR) üçün dəyər metodudur. Bu metod “normal” bazarda ehtimal (düzgünlük səviyyəsi) olan müəyyən müddət ərzində portfelin maksimal itkisinin qiymətləndirilməsidir. Bank sektorunda və ya ölkə iqtisadiyyatında və ya ölkələrin iqtisadiyyatında sistem böhranı və ya bazar amillərinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb ola biləcək mənfi faktlar, nəticədə maliyyə alətləri üzrə mövqelərin dəyəri olmadıqda, bazar amillərinin (faiz dərəcələrinin və valyuta kotirovkalarının) dinamikası” normal bazar sayılır.

Bank, ticarət mövqeləri, fond və valyuta riskləri üzrə faiz riskini hesablamaq üçün Value at Risk (VAR) metodundan istifadə edir. Bu üsul müəyyən bir müddət ərzində gözlənilən maliyyə itkilərinin maksimum məbləğini dəqiqliklə qiymətləndirməyə imkan verir. Bankın qiymətləndirmələri 99% etibarlılıq səviyyəsi ilə dəyişir, saxlama müddəti 10 iş gününə bərabərdir [4, s.400].

Qeyd etmək lazımdır ki, bank nəzarəti üzrə Bazəl Komitəsi (daxili modellərə yanaşma çərçivəsində) banklara kapitalın kafiliyinin hesablanması üçün

qısamüddətli (250 gündən az) müşahidə dövrü olan modellərdən istifadə etməyə icazə vermir. VAR hesablama modeli (bank nəzarəti üzrə Bazəl Komitəsinin meyarlarına uyğun olaraq), bazarın dayanıqlı inkişafı şəraitində və böhran dövründə gözlənilən itkilərin qiymətləndirilməsi üçün kifayət deyil. Risklərin qiymətləndirilməsinə (xüsusilə də əməliyyat risklərinin) yeni yanaşmaların daha bir üstünlüyü onların statistik məlumatlar olmadıqda belə, dəqiq ehtimal qiymətləndirmələrini təqdim etmək qabiliyyətidir.

VAR metodunun çatışmazlıqlarını nəzərə alaraq, bazar riskinin məbləği barədə daha dolğun və dəqiq məlumat əldə etmək məqsədi ilə bank VAR bazar riskinin qiymətləndirilmələrini stress-testin ssenari təhlilindən və metodologiyasından istifadə etməklə tamamlayır. 2019 - 2021-ci illərin sonunda VAR metodundan istifadə edərək risk növləri üzrə hesablamaların nəticələri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 2.4. 2019-ci ildən 2021-ci ilə qədər VAR metodu ilə bazar risk göstəriciləri

Risklərin növləri Borc qiymətli faiz riski	Bazar riskinin miqdarı, milyon man			Xalis mənfəətə təsir, %		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Fond riski	0,3	0,1	0,2	0,10%	0,00%	0,00%
Valyuta riski	11,7	3,3	5,8	4,90%	0,60%	0,80%
Əmtəə riski	0,2	0,1	0,2	0,10%	0,00%	0,00%
Bazar riski (diversifikasiya nəzərə alınmaqla)	96,4	40,1	29,6	40,80%	7,60%	4,00%
Diversifikasiya təsiri	0,6	0,9	1,4	0,20%	0,20%	0,20%

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Yuxarıdakı cədvəl göstərir ki, 2020-ci ildə bankın xalis mənfəətinə faiz dərəcələrinin və bazar riskinin səviyyəsi böyük təsir göstərmişdir. Sonradan bankın xalis mənfəətinə təsir 2021-ci illərdə azalıb. Bankın xalis mənfəətinə təsiri baxımından bank üçün ən təhlükəli risk növü faiz və bazar riskləridir. RİE strategiyasında bank, əlbəttə ki, digər risklərlə yanaşı, onların minimuma endirilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir.

2.3. Risklərin idarə edilməsinin qiymətləndirilməsi

Riskin qiymətləndirilməsi - bankın fəaliyyətinin müəyyən mərhələsində risklərin təzahürü ilə bağlı xərclərin kəmiyyətə müəyyən edilməsidir. Risklərin qiymətləndirilməsinin məqsədi bankın fəaliyyətinin nəticələrinin bazar şərtlərinə uyğunluğunu müəyyən etməkdir.

Ümumi kredit portfelinin və onun xüsusiyyətlərinin təhlili adətən bankın fəaliyyətinin, onun prioritetlərinin və məruz qaldığı kredit risklərinin növlərinin tam mənzərəsini verir. Bununla yanaşı, əsas kredit növlərinin siyahısını, o cümlədən müştəri, orta kredit müddəti və orta faiz dərəcəsi haqqında məlumatları, müxtəlif resurslarda, məsələn, valyutalar, ödəmə müddətləri, hökumət və ya digər zamanətlərlə kreditlər, risk növləri üzrə kreditlər, işləməyən kreditlər üzrə kreditlərin ümumi məbləğinin təhlili də daxil olmaqla, kredit portfelinin bölüşdürülməsini təhlil etmək lazımdır [7, p.40].

Analitikin istifadə etdiyi alətlər ümumi kredit portfelinin tərkibinin və xüsusiyyətlərinin hərtərəfli qiymətləndirilməsinə imkan verir. Yuxarıda göstərilən məlumatların təhlili kredit riskinin konsentrasiyasının dərəcəsini müəyyən etməyə, göstəricilərin dəyişməsi meyillərini, kredit borcunun keyfiyyətini qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir.

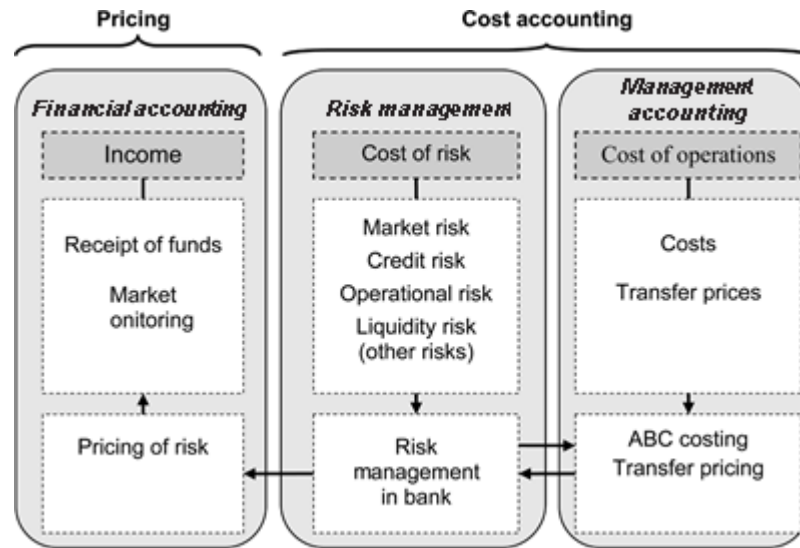
Valyuta riskinin tənzimlənməsində əsas anlayış valyuta mövqeyidir. Valyuta mövqeyi - bankın xarici valyutada tələb və öhdəliklərinin nisbətidir. Açıq (satılmış və alınmış xarici valyutanın məbləğləri uyğun gəlmədikdə) və qapalı (bu məbləğlərin bərabərliyi zamanı) valyuta mövqeyi ayırd edilir. Valyuta riski bankda

olan açıq valyuta mövqeyi ilə bağlıdır. Əgər öhdəliklər tələblərdən çoxdursa, valyuta mövqeyi qısa sayılır, əgər alınmış valyuta üzrə tələblər onun satışı üzrə öhdəliklərdən çoxdursa, uzun valyuta mövqeyi əmələ gəlir [17, c.25].

Əməliyyat növü ilə vəzifələri hesablayarkən, bankın müxtəlif vaxtlarda və fərqli birjalarda təcili, istəyə bağlı əməliyyatları həyata keçirə biləcəyini nəzərə almalıdır. Uzun valyuta mövqeyi ilə bank alıcıları cəlb etmək üçün müvafiq valyutanın kotirovkasını azaldır, qısa müddətdə isə valyutanın cəlb edilməsi üçün məzənnəni artırır. Valyuta mövqeyinin bağlanması mümkün nəticəsini qiymətləndirmək üçün uzun və qısa valyuta mövqeyinin milli və ya xarici valyutaya köçürülməsi həyata keçirilir. İş gününün sonunda banklar açıq valyuta mövqələrini bağlayırlar. Faiz riskinin ölçülməsinin ən sadə üsulu aktiv və müddətlər üzrə öhdəliklər arasındakı boşluğu müəyyən etməkdən ibarətdir.

İnteqrasiya olunmuş maliyyə menecmenti və RİE yeni qiymətvermə prosesinin texnoloji bazasının inkişafına şərait yaradır: rentabellik kredit, bazar, əməliyyat riskləri nəzərə alınmaqla hesablanır (şək. 2.2.).

Şəkil 2.2. Maliyyə alətinin gəlirliliyinin hesablanması bank risklərinin idarə edilməsi yeri

Mənbə: Hilbe J.M. 2009: p.35.

Kredit riski borcalan və ya kontragent tərəfindən onların şərtlərinə uyğun olaraq öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi imkanı kimi müəyyən edilir. Onun qiymətləndirilməsi üçün bank uzun müddət ərzində güclü müştəri bazasına malik olmalıdır. Bu ərizə (müştərinin demoqrafik məlumat, onun iş haqqında məlumat, kredit parametrləri, və s.) uyğun olaraq onun kredit tarixi və qol modelləri əsasında müştərinin defolt ehtimalı qiymətləndirmək ki, davranış modelləri istifadə edilə bilər. Statistik metodlar və ağıllı məlumatların təhlili metodları logistika və xətti reqressiya, qərar ağacları istifadə edərək seqmentasiya daxil olmaqla qiymətləndirmə modellərinin inkişafı üçün istifadə olunur. Əlavə, Kredit büroları və məlumatlara (saxtakarlığın qarşısının alınması sistemlərindən əldə edilmiş) uyğun olaraq qiymətləndirmə modellərinin dəsti müştəri seqmentlərinin avtomatik olaraq təsdiq oluna biləcəyini və kredit analitiklərinin daha da yoxlanmasına ehtiyacı olanları müəyyən edə bilər.

Kredit risklərinin qiymətləndirilməsinin ən məşhur modelləri haqqında məlumat Cədvəl 2.5-də sistemləşdirilmişdir. Bu cədvəldə kredit riskinin və giriş məlumatlarının qiymətləndirilməsi üçün ən çox istifadə olunan metod və modellərin bir neçə nümunəsi verilmişdir. Bu, məsələn, Altmanın Z-Score modeli, Moody ' s KMV-nin qısaltılmış forması və kredit riskinin struktur modelləri, logistik regresiya modeli, Hibrid modelləridir.

Cədvəl 2.5. Kredit risklərinin qiymətləndirilməsi modelləri praktikada həyata keçirilir

Giriş verilənləri	Qiymətləndirmə metodu	Model növü	Nəticə parametri
Maliyyə nəticələri haqqında məlumat	Xətti model əsasında məlumatların qiymətləndirilməsi	Analitik təsvir modeli (model Z-Altmanın qiymətləndirilməsi)	Kredit qabiliyyəti indeksi-qiymətləndirmə dəyişən
Bazarda baş verən likvid istiqrazlar, ticarət məlumatları	Xətti model əsasında məlumatların qiymətləndirilməsi	Bazar öhdəliklərinin qiymətləndirilməsi modelləri	Kredit riskinin səviyyəsi
Borcalanın xüsusiyyətləri və makroiqtisadi amillər haqqında məlumat	Kompozit kompaniyasına əsaslanan məlumatların qiymətləndirilməsi λ	Azaldılmış forma modelləri	Defolt ehtimalı (adətən ikili dəyişən: 1-Defolt meydana gəldi; 0-defolt baş vermədi)
Müəyyən bir zamanda şirkətin dəyəri haqqında məlumat	Şirkətin səhmdar kapitalının funksiyaları əsasında məlumatların qiymətləndirilməsi	Hibrid modellər	Defolt ehtimalı; defolt səbəbləri
İstiqrazlar formasında (B) sıfır kupon, nominal dəyəri (F) və ödəmə müddəti (T) olan ödənilməmiş borc	Şirkət tərəfindən verilən borcun qiymətləndirilməsi. Firmanın dəyəri standart həndəsəyə tabedir	Bazar (struktur) modeli (KMV, CUSP, kredit reytingləri)	Defolt ehtimalı, Firmanın dəyərinin istiqrazların nominal dəyərindən (F) aşağı düşməsi ehtimalı
İllik maliyyə hesabatlarının məlumatları	Brounov hərəkəti	Hesabat məlumatlarına əsaslanan modellər (KMV portfel meneceri; lojistik reqressiya modeli)	Gözlənilən zərər

Mənbə: Hilbe J.M. 2009: p.37.

Əməliyyat riskinin idarə olunması üçün onun mənbələri, səbəbləri və bankın fəaliyyətinə təsiri başa düşülməlidir. Buna yalnız uzun müddət ərzində (ən azı 3-5 il) insidentlərin strukturlaşdırılmış məlumat bazasının yaradılması yolu ilə nail olmaq olar. Lakin vaxtaşırı hesabat toplamaq və təşkilati metodlardan istifadə etmək kifayət deyil. Hadisələrin qeydiyyatı, əməliyyat risklərinin idarə edilməsi, analitik və kompleks riyazi metod və modellərdən istifadə etməklə əməliyyat riskinin

səviyyəsinin hesablanması üçün biznes proseslərinin dəstəklənməsi üçün rahat istifadəçi interfeysi təmin edən peşəkar həllə ehtiyac vardır (Cədvəl 2.6).

Cədvəl 2.6. Əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsi modelləri praktikada həyata keçirilir

Giriş verilənləri	Qiymətləndirmə metodu	Model növü	Yaranan parametrlər
Hadisələr haqqında lazımi miqdarda təmsilçi tarixi məlumatları	Müşahidə dəsti üzrə naməlum parametrlərin qiymətləndirilməsi	Statistik modellər (aktuar yanaşmalar, modelləşdirmə əsasında stoxastik diferensial tənliklər)	Əməliyyat itkisi
Ekspertlərdən alınan məlumatlar	Ekspert qiymətləndirmələrinin, dərəcələrin müəyyənləşdirilməsi	Ekspert modeli (Delphi metodu, qərar ağacları, təsir diaqramları)	Əməliyyat itkisi
Statistik məlumatlar və ekspert qiymətləndirmələri	Ekspert qiymətləndirmələri, sıraları, bilinməyən parametrlər və əmsalların qiymətləndirilməsi	Hibrid model (qeyri-səlis məntiq, sistem dinamikasının modelləşdirilməsi)	Əməliyyat itkisi

Mənbə: Mango D. 2016: p.10.

RİE məqsədilə biz risklərin keyfiyyətli və kəmiyyət analizindən istifadə etməliyik. Risklərin keyfiyyətli təhlili riskin ehtimal və təsirlərinin qiymətləndirilməsi, ehtimal və təsir matrisi, risk məlumatlarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, risklərin təsnifatı, risklərin qiymətləndirilməsi kimi alətlər və metodlardan ibarətdir. Digər tərəfdən, risklərin kəmiyyət analizi məlumatların toplanması və təqdim edilməsi üsullarını (intervü, ehtimalların paylanması), risklərin kəmiyyət analizini və modelləşdirmə metodlarını (həssaslıq, həll ağacı) əhatə edir. Faktiki olaraq, əməliyyat riskinin nəticəsi əməliyyat zərərinin baş verməsi ehtimalından ibarət olan əməliyyat itkisidir. Biz itki hadisəsini daxili itki məlumatları (sistem uğursuzluqlarının, proses uğursuzluqlarının tarixi, xarici hadisələr və onların biznesin müxtəlif istiqamətlərinə (əməliyyat itkilərinin miqdarı), yaranma tezliyi) və xarici reyting agentliklərinin hesabatları (defolt ilə müştərilərin siyahısı, müştərilər / sektor üzrə kredit reytingi, müştərilər üçün kredit reytingi) üzrə təsnif edə bilərik.

Əməliyyat risklərinin modelləşdirilməsi zamanı aktuar metodların tətbiqinin

nəzəri əsasları, stoxastik diferensial tənliklərin istifadəsi ilə maliyyə problemlərinin ədədi modelləşdirilməsi algoritmi, Delphi metodu, həll ağacları, təsir diaqramları mövcuddur. Hazırda Azərbaycanın ən iri bankları belə beynəlxalq miqyasda böyük deyil. Azərbaycan bankları üçün II (və hələlik III Bazel) Bazelinin tətbiqi üçün maneə əməliyyat risklərinin idarə edilməsi sistemlərinin olmamasıdır. Həmçinin banklarda korporativ idarəetmə və daxili audit sisteminin təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Bazel II əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsinin üç metodunu nəzərdə tutur: baza göstəriciləri metodu (baza göstəricilərinə yanaşma), standartlaşdırılmış metod (standartlaşdırılmış yanaşma) və genişləndirilmiş metod (ölçməyə ətraflı yanaşma). Üçüncü metodda Bank öz daxili modellərindən istifadə edərək əməliyyat risklərini qiymətləndirir (Altman, E: 2008, 128 p).

Bu metod üçün Mərkəzi banklara əməliyyat riskinin bütün sahələrində keyfiyyətli məlumatlar tələb olunur və normativ hesabatın formalaşdırılması üçün təkmilləşdirilmiş metoddan istifadə etməyə icazə verilir. Bundan başqa, bankın peşəkar səviyyədə RİE sxemi və hadisələr haqqında geniş statistik məlumat bazası olmalıdır.

AMA (Qabaqcıl ölçmə yanaşması) modelləşdirmənin hər hansı konkret metodundan istifadəni müəyyən etməsə də, bank sahəsində ümumi yanaşmalardan biri zərərin (LDA) bölüşdürülməsinə yanaşmadır. LDA-nın köməyi ilə bank əvvəlcə əməliyyat zərərlərini vahid seqmentlərə ayırır, ölçü vahidləri (UoMs) adlanır. Hər bir ölçü vahidi üçün bank sonra zərərin bölüşdürülməsini qurur, bu da onun gözlənilən ümumi itkilərini əks etdirir və bu, bir ilin üfüyündə həyata keçirilə bilər. Məlumatların yetərliliyinin sahə üçün ciddi problem olduğunu nəzərə alsaq, illik itkilərin paylanması birbaşa illik itkilərin göstəricilərindən istifadə etməklə qurula bilməz. Bunun əvəzinə, bank cari ildə itki ilə bağlı hadisələrin sayını və bir hadisədən zərərin məbləğini zərərlə təsvir edən ciddiliyin paylanmasını təsvir edən tezliklərin bölüşdürülməsini işləyib hazırlayacaq. Tezlik və ciddiliyin paylanması müstəqil olduğu ehtimal edilir. Bu iki paylanmanın bağlanması sonra itkilərin (illik) bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır [9, p.20].

Müasir texnologiyalar özündə süni intellektin, ədədi riyaziyyatın, statistikanın, heuristik yanaşmaların ən yeni nailiyyətlərini birləşdirir. Bu, risklərin qiymətləndirilməsinə yeni perspektivli yanaşmalar təklif etməyə imkan verir. Bu yanaşmalar hətta kiçik həcmli məlumatlar zamanı da müsbət nəticələr verir. Aşağıdakı Cədvəldə default ehtimalının qiymətləndirilməsi üsulları haqqında məlumat verilir.

Defolt ehtimalı (PD) müəyyən bir müvəqqəti üfüqdə defolt ehtimalını təsvir edən maliyyə terminidir. O, maliyyə təşkilatının müştərisinin borc öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyəcəyi ehtimalını qiymətləndirir. PD Bank idarəsi üçün Bazel II-də iqtisadi kapitalın və ya tənzimləyici kapitalın hesablanmasında istifadə olunan əsas parametrdir.

Cədvəl 2.7. VAR qiymətləndirməsinə yeni yanaşmalar

Giriş verilənləri	Qiymətləndirmə metodu	Model növü
Kredit riski		
Standart məlumatlar, ictimai maliyyə hesabatı məlumatları, tənzimləyici orqanların hesabat məlumatları	Bilinməyən parametrlər müşahidə dəsti ilə qiymətləndirilir	Bayes modeli
Logaritmik fond qiymətləri	Binomial paylanmaya əsaslanan qiymətləndirmə	Səs-küylə struktur modeli (Monte-Karlo üsulu ilə modelləşdirmə, Markov zənciri)
Logaritmik fond qiymətləri	Regressiya əmsalları hesablanmış	Statistik modellər (inteqrasiya)
Bazar riski		
Kovariasiya matrisi ilə maliyyə alətinin gəlirliliyi barədə məlumatlar	Analitik formada VAR qiymətləndirmə	Parametrik və qeyri-parametrik kovariasiya modeli
Maliyyə alətlərinin bərabər Tərəzi olan zaman seriyası şəklində gəlirliliyi barədə məlumatlar	Qərəzsiz və səmərəli kovariasiya matrisi qiymətləndirməsinin təyini	Sabit kovariasiya modelləri
Qeyri-stasionar zaman seriyası şəklində maliyyə alətlərinin gəlirliliyi barədə məlumatlar	Qərəzsiz və səmərəli kovariasiya matrisi qiymətləndirməsinin təyini	Eksponensial çəkili kovariasiya modelləri (J. P. Morgan RiskMetrics modeli)
Əməliyyat riski		

Hadisələrdən itkilər, zərərin məbləği və ya əməliyyat fəaliyyətindən illik zərər haqqında məlumatlar	Müşahidə dəsti üzrə naməlum parametrlərin qiymətləndirilməsi	Bayesian modeli
--	--	-----------------

Mənbə: Altman E. 2008: p.128.

Həddindən artıq dəyərlər nəzəriyyəsinə əsaslanan modellər 99% - dən yuxarı etibarlılıq səviyyəsinə malik bazar və əməliyyat riski üçün VAR tapa bilər. Model parametrləri üçün müəyyən edilir (X_1, \dots, X_n) , ekstremum funksiyası paylanması müstəqil bərabər paylanmış təsadüfi miqdarda bir nümunəsidir [10, p.20].

$$P \left(\min\{X_1, \dots, X_n\} - b_n \leq x \mid n \right) \rightarrow G(x) \text{ ilə } n \rightarrow \infty, \text{ burada } \{a_n\} \text{ və } \{b_n\} - \text{rəqəm}$$

ardıcılığıdır.

VAR-in qiymətləndirilməsinə yeni yanaşmaların üstünlükləri onun dəqiqliyidir və qiymətləndirmələrin düzgünlüyüdür, hətta bir gündə dövrü və 99% - nin etibarlılıq səviyyəsini proqnozlaşdırmaq üçündür (məsələn, Ekstremal dəyərlər nəzəriyyəsi). Qeyd etmək lazımdır ki, bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsi (Daxili modellərə əsaslanan yanaşma çərçivəsində) banklara kapitalın kafiliyinin hesablanması üçün qısamüddətli (250 gündən az) müşahidə dövrü olan modellərdən istifadə etməyə icazə vermir. VAR hesablama modeli (bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin meyarlarına uyğun olaraq), bazarın davamlı inkişafı və böhran zamanı gözlənilən itkilərin qiymətləndirilməsi üçün qeyri-adekvatdır. Risklərin qiymətləndirilməsinə (xüsusilə də əməliyyat risklərinin) yeni yanaşmaların daha bir üstünlüyü onların statistik məlumatların (məsələn, Bayes modeli) olmaması və ya çatışmazlığı zamanı belə dəqiq ehtimallar qiymətləndirilməsi vermək qabiliyyətidir.

Bazel II və Bazel III əlavə normativ tələbləri nəzərdə tutur, onların yerinə yetirilməsi banklara riskləri qiymətləndirməyə və onları idarə etməyə imkan verir. Onlar müəyyən bir əməliyyat üçün məqbul risk baxımından tənzimləyici kapitalı optimallaşdırmağa imkan verir [9, p.20].

Normativ tələblərin innovasiya aspekti ondan ibarətdir ki, qərarların əsaslandırılması üçün bankın fərdi təcrübəsi və ali rəhbərliyi deyil, statistika əsas olmalıdır. Beləliklə, məlumatların keyfiyyəti və strukturuna dair tələblər əsas hala gəlir. Yeni yanaşmaların vəzifəsi hesablamaların baza metodologiyasını öyrənməkdən ibarət deyil, onların qərarların qəbul edilməsi prosesinin real idarəetməyə tətbiqinə nail olmaqdan ibarətdir və bu, müasir bank informasiya sistemlərinin son dərəcə mühüm vəzifəsidir.

III FƏSİL. RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ PROQNOZLAŞDIRMANIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Risklərin idarə edilməsinin əsas istiqamətləri

Risklərin idarə edilməsi(RİE) bank fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Maliyyə risklərinin idarə edilməsinin əsas vəzifəsi risk limitlərinin müəyyən edilməsi və müəyyən edilmiş limitlərin yerinə yetirilməsini daha da təmin etməkdir.

Bankın RİE strategiyası fəaliyyətin faydasızlığı prinsipinə riayət olunmasına əsaslanmalı və gəlirlilik və qəbul edilən risklərin səviyyəsi arasında optimal nisbət təmin edilməsinə yönəldilməlidir. RİE strategiyası risklərin azaldılması alətlərinin bütün spektrinin istifadəsini və risk növündən asılı olaraq hər bir konkret alətin tətbiqini nəzərdə tutur.

Bankı RİE məqsədi strateji planın həyata keçirilməsi, kapitalın qorunması və banka həvalə edilmiş əmanətçi və müştəri vəsaitlərinin qorunması, planlaşdırılan gəlirlilik səviyyəsində risklərin və mümkün itkilərin səviyyəsinin minimuma endirilməsi çərçivəsində davamlı fəaliyyətin və inkişafın təmin edilməsindən ibarət olmalıdır [2, s.82].

RİE məsələlərinin qurulmasının təşkilində əsas istiqamətlər olmalıdır:

- Bütün fəaliyyət istiqamətləri üzrə risk / gəlirlilik nisbəti optimize;
- Bank üçün əlverişsiz hadisələrin həyata keçirilməsində səhmdarların, investorların, əmanətçilərin və müştərilərin vəsaitlərinin qorunması;
- Bankın cari öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi və əlverişsiz hadisələrin gerçəkləşdirilməsi zamanı ödəmə qabiliyyətinin saxlanılması üçün kifayət edən likvidlik səviyyəsinin təmin edilməsi;
- Bank üçün əlverişsiz hadisələrin həyata keçirilməsində itkilərin minimallaşdırılması;
- Faktiki maliyyə nəticəsinin planlaşdırılmış nəticədən kənara çıxmasının miqdarının azaldılması;

- İnvestorlar tərəfindən etibarlılığın qiymətləndirilməsinin artırılması hesabına bankın investisiya cəlbediciliyinin və müvafiq reytinglərin artırılması, cəlb edilmiş resursların dəyərinin azaldılması;

- RİE sisteminin korporativ idarəetmə standartlarına, bank nəzarəti üzrə bazel komitəsinin və digər beynəlxalq orqan və komitələrin tövsiyələrinə və standartlarına, mərkəzi bankının və ar digər tənzimləyici orqanlarının tövsiyələrinə və tələblərinə uyğunluğunun təmin edilməsi.

Yaranmış vəziyyətlərə reaksiya vermək və risklərin miqdarının adekvat idarə edilməsi məqsədilə bankda RİE sistemi yaradılmalıdır.

İstənilən bank əməliyyatının həyata keçirilməsi barədə qərarların qəbul edilməsi yalnız bu cür əməliyyat nəticəsində yaranan risklərin hərtərəfli təhlilindən sonra həyata keçirilməlidir. Bankda risklərin effektiv idarə edilməsi sistemi əməkdaşların praktiki fəaliyyətlərində vəzifələrini tənzimləyən siyasət və prosedurların tam başa düşülməsini və onlara əməl olunmasını təmin etməyə, habelə zəruri məlumatların müvafiq əməkdaşlara çatdırılmasına imkan verən effektiv informasiya sistemlərinin mövcudluğunu və istifadəsini nəzərdə tutur. Risklərə məruz qalan əməliyyatları həyata keçirən bankın əməkdaşları əməliyyatların riskindən xəbərdar olmalı və əməliyyatların həyata keçirilməsində risklərin müəyyənləşdirilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi aparmalıdırlar [11, s.145].

RİE təkmilləşdirilməsinin əsas elementlərindən biri bankın müxtəlif bölmələrində və RİE-nin müxtəlif səviyyələrində işçilərin səlahiyyətləri, vəzifələri və vəzifələri müəyyənləşdirilən təşkilati strukturudur. RİE təşkilati strukturu elə qurulmalıdır ki, bankın struktur bölmələri arasında risk səviyyəsinin qarşısının alınması, nəzarət və azaldılması üzrə funksional vəzifələrin bölüşdürülməsini təmin etsin. Eyni zamanda, RİE-nin müxtəlif səviyyələri arasında qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı nəzarət təmin edilməli və vəzifələrin bölüşdürülməsi və əlaqələndirilməsi imkanları təmin edilməlidir.

Daimi nəzarətin təmin edilməsi, həmçinin bankın RİE üzrə fəaliyyətinin mühüm istiqamətidir. Risklərin monitorinqi RİE-nin ayrı-ayrı fəaliyyət istiqamətlərinin sənədlərinin yoxlanılması, faktiki göstəricilərin normativ

göstəricilərlə müqayisəsi, kreditləşmənin müqavilə şərtlərinin dövrü təftişlərinin keçirilməsi, ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinin kreditləşdirilməsi üzrə limitlərin yerinə yetirilməsi vasitəsilə aparılmalıdır. Nəzarət seçilmiş RİE siyasətindən kənara çıxmaları, RİE üzrə həvalə edilmiş funksiyalara dair işçilərin öz vəzifələrini səhlənkər yerinə yetirməməsini, ayrı-ayrı bank əməliyyatlarının mümkün risklərini vaxtında müəyyən etməyə imkan verir [23, s.137].

Risklərin effektiv idarə edilməsinin ayrıca funksiyası risklərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin tətbiqindən əvvəl və sonra göstəricilərin müqayisəsi məqsədi ilə həyata keçirilən risklərin təhlilidir. Risk analizinin bir xüsusiyyəti, onların nəticələrini RİE-nin bütün digər funksiyaları üçün əsas kimi istifadə etməkdir. Risklərin təhlili əsasında faktiki nəticələrin plan üzrə nəticələrdən kənara çıxmasının səbəblərini, habelə RİE daxili ehtiyatlarını müəyyən etmək olar.

Kredit müəssisəsində bank RİE sisteminin təkmilləşdirilməsinin mühüm hissəsi RİE müəyyən prinsiplərinin, funksiyalarının və metodlarının işlənilib hazırlanması və təqib edilməsidir.

RİE prinsipləri kredit müəssisəsinin fəaliyyətinin əvvəlki təcrübəsi və digər bankların fəaliyyət təcrübəsi əsasında işlənilib hazırlanmalı və qəbul edilmiş qərarların həyata keçirilməsi prosesində bankın işinin sabitliyinin təmin edilməsinə yönəldilməlidir.

Effektiv RİE sisteminin yaradılması zamanı bankların rəhbər tutmalı olduğu əsas prinsiplərə aşağıdakılar aiddir: [22, s.163]

- məqsədyönlü fəaliyyət, kredit müəssisəsinin fəaliyyət istiqamətlərindən asılı olaraq RİE məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir;

- risk vəziyyətlərinin yaranması ehtimalı, fəaliyyətin təhlili, aparılan təhlil əsasında fəaliyyətin planlaşdırılması, mənfəətin artırılması və risklərin minimallaşdırılması məqsədi ilə müştərilərin aktivliyinin stimullaşdırılması barədə məlumatların toplanması və sistemləşdirilməsi zamanı müəyyən ardıcılığın yaradılması, yəni müəyyən ardıcılığın yaradılması;

- sistemlilik, bir-biri ilə sıx bağlı olan və müəyyən tədbirlər tətbiq etməklə bir-birinə təsir göstərə bilən müəyyən elementləri olan bir sistem kimi RİE-nin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur;

- məqsədlərin, fəaliyyətin nəticələrinin və onlara nail olmaq üsullarının uzlaşdırılması, yəni RİE sahəsində qərarların qəbul edilməsi bir-birindən asılı olmalı və bir-birinə zidd olmamalıdır;

- RİE strategiyasının bütövlükdə bankın inkişaf strategiyası ilə vəhdəti, yəni RİE sahəsində metod və alətlər bankın strateji məqsədlərinə nail olmağa yönəldilməlidir;

- menecerlərin bankın daxili və xarici mühitinə fəaliyyət parametrlərinin dəyişməsinə vaxtında və dəqiq reaksiyasını nəzərdə tutan dinamiklik;

- nəzəriyyə və praktikanın vəhdəti, yəni RİE metodları, formaları və alətləri elmi cəhətdən əsaslandırılmış olmalı, məntiqi və konkret praktiki məsələlərin həllinə yönəlmiş qərarlar qəbul edilməlidir; [26, s.83].

- funksiyaların bölüşdürülməsi, yəni kredit müəssisəsinin hər bir məsul işçisinin üzərinə RİE üzrə müəyyən funksiyalar qoyulmalıdır ki, bu funksiyalara görə o, şəxsən məsuliyyət daşmalıdır;

- etibarlılıq, yəni RİE və bankın bu gün və gələcəkdə təhlükəsiz fəaliyyət göstərəcəyinə dair zəmanətlərin fasiləsizliyi üçün şəraitin yaradılması.

Effektiv RİE sistemi fəaliyyətin planlaşdırılmasına əsaslanmalıdır, yəni bankın strategiyasının həyata keçirilməsi və RİE sahəsində taktiki planların həyata keçirilməsi çərçivəsində taktiki vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı konkret tədbirlər və vəzifələr işlənib hazırlanmalıdır.

Bu zaman operativ planlaşdırma, yəni bankın qısamüddətli məsələlərinin həllinə yönəlmiş planlaşdırma mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Operativ planlaşdırmanın nəticələri tələb olunan parametrləri - risklərin qiymətləndirilməsinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin işlənib hazırlanması və əldə edilməsidir.

RİE işində prioritet istiqamət kredit risklərinin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi və daxili yanaşmalar əsasında reyting qiymətləndirilməsi sisteminin işlənib

hazırlanması və təkmilləşdirilməsi, həmçinin borcalanların maliyyə vəziyyətinin, girovun kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirilməsinin, kredit məhsulunun müddəti və xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi olmalıdır ki, bu da bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin tövsiyələrinə uyğun olmalıdır.

Bundan başqa, iqtisadi, maliyyə, siyasi, inzibati və ya digər xarakterli müəyyən edilmiş xarici təhdidlərin reallığından və miqdarından asılı olaraq, kredit portfelinin və ya onun tərkib hissələrinin daimi əsasda stress - testləşdirilməsi həyata keçirilməlidir.

Bazar RİE konkret prosedurları və mexanizmi bankın bazar RİE üzrə daxili normativ sənədlərində öz əksini tapmalıdır.

Valyuta riskinin məhdudlaşdırılması məqsədilə RİE işində tətbiq olunmalıdır:

- valyuta və fond riskini daşıyan mövqələrin həcmnin məhdudlaşdırılması;
- əsas subportfellər (səhm qiymətli kağızları, borc qiymətli kağızları, müddətli sövdələşmələr) bölməsində qiymətli kağızlar portfelinin ayrı-ayrı valyutası və alətləri üçün açıq mövqe həcmnin məhdudlaşdırılması;
- açıq mövqələrin müddətlərinin məhdudlaşdırılması.

RİE idarəetmə obyektlərinin bir hissəsində, yəni işi təşkil etməlidir: [28, c.178].

- faiz dərəcələrinin dəyişməsinə həssas olan aktiv və passivlər arasındakı fasilələrdə;
- təklif olunan məhsullar üzrə faiz dərəcələri.

RİE və nəzarət məqsədləri üçün tətbiq oluna bilər:

- RİE müntəzəm (rüblük) hazırlanması və kommersiya bankının kollegial orqanları tərəfindən faiz risklərinin vəziyyəti haqqında hesabatların nəzərdən keçirilməsi;

- Faiz dərəcələrinin dəyişməsinə həssas olan aktiv və passivlərin fasilələrinin məhdudlaşdırılması;

- Müəyyən edilmiş limitlərə nəzarət;

- Faiz dərəcələrinin müddətlər üzrə faiz mövqeyinin kəsilmə miqdarından asılı olaraq müəyyən edilməsi;

- Quraşdırılmış prosedurların monitorinqi [11, c.78].

Bankın riskləri hər zaman həm adi fəaliyyət zamanı qəbul edilməsi ehtimal olunan zərəri, həm də statistik modellər əsasında zərərin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutan gözlənilməz zərərləri əks etdirən metod vasitəsilə qiymətləndirilməlidir. Bank ehtimal edilməyən hadisələrin baş verdiyi halda baş verəcək "ən pis ssenarilər" i modelləşdirməlidir və modelləşdirmənin nəticələri nəzərə alınmaqla "ən pis ssenarilər" məlumatlarının reallaşması üçün tədbirlər planları hazırlamalıdır.

Risklərin monitorinqi və nəzarət edilməsi, o cümlədən həmişə bankın müəyyən etdiyi limitlərə əsaslanır. Bu limitlər bankın göstərdiyi fəaliyyət strategiyasını və bazar şərtlərini, həmçinin bankın qəbul etməyə hazır olduğu risk səviyyəsini əks etdirir. Bundan başqa, bank bütün risk və əməliyyatlar üzrə ümumi mövqeyə nəzarət etməli və qiymətləndirməlidir.

Bankın fəaliyyət risklərinin kompleks təhlili və RİE üzrə məcmu risklərin qiymətləndirilməsi itkilərin məcmu limitinə, yəni bütün əhəmiyyətli risklər üzrə məcmu əsasda nəzarət yolu ilə həyata keçirilməlidir [29, c.127].

Bankın məcmu riskinin qiymətləndirilməsi bankın fəaliyyət RİE əsas elementi olmalıdır.

RİE üzrə ümumi riskə nəzarət vasitəsi kimi ümumi itkilərin limitinin müəyyən edilməsi və nəzarət edilməsi seçilməlidir.

Bankın cari risklərinin məhdudlaşdırılmasının əsas prinsipi bankın cari və mümkün itkilərin bankın Direktorlar Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş itkilərin ümumi limitinə dinamik uyğunluğu prinsipinə əsaslanmalıdır.

İtkilərin ümumi limitinin müəyyən edilməsinin əsas prinsipi onun itkilərin əhatə etdiyi mənbələrə uyğun olması prinsipi olmalıdır. İtkilərin ödənilməsinin mənbələri kimi bankın ehtiyat fondları, gözlənilməz itkilər risklərinin ödənilməsi üçün ehtiyatda olan kapitalın bir hissəsi çıxış etməlidir. Bundan başqa, fəaliyyət növləri üzrə konsolidasiya edilmiş gözlənilən xalis faiz gəliri faiz dərəcəsi və ya riskin ödənilməsi üçün gəlir normasına əlavə olunmaqla əlavə oluna bilər.

Həmçinin itkilərin məcmu limitinin çərçivəsində risklərin növləri üzrə itkilərin limitləri kredit, bazar, o cümlədən valyuta, fond və faiz üzrə müəyyən edilə bilər.

Belə limitlərin müəyyən edilməsinin məqsədəuyğunluğu bank üçün əhəmiyyətli itkilərin yarana biləcəyi potensial imkandan ibarətdir [23, c.274].

Beləliklə, RİE tövsiyə etmək olar ki, həm xarici təsir amillərilə, həm də daxili risklərlə bağlı əsas iqtisadi risklərin tənzimlənməsi və azaldılması üzrə yeni müasir instrumentlərin gətirilməsidir. Belə alətlər Mərkəzi Bankın bütün tələblərinə və normalarına uyğun olmalıdır.

3.2. Riskləri nəzərə almaqla bankın fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması

Bank fəaliyyətinin planlaşdırılması gələcək məqsədlərin müəyyən edilməsi və onlara nail olma yollarının işlənilib hazırlanması prosesidir. Planlaşdırma xarici amillərin təsiri nəzərə alınmaqla bankın daxili sisteminin inkişafı üçün əsasdır və bank menecmentinin funksiyalarından biridir. Planlaşdırma bank fəaliyyətinin - güclü və zəif tərəflərin, təşkilati və maliyyə strukturunun, maliyyə nəticələrinin, kadr siyasətinin, bankın nəzarət funksiyalarının hərtərəfli və inteqrasiya olunmuş qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyur.

Beynəlxalq Bank planlaşdırma təcrübəsinə 1960-cı illərdə daxil olmuşdur. Bankların planlaşdırmaya müraciət etməsinə əsas səbəb rəqabətin kəskinləşməsi idi. Planların, xüsusilə strateji planların işlənilib hazırlanması yeni bazarlara çıxmaq, müştəri cəlb etmək, tərəfdaş axtarışı uğrunda rəqiblərlə mübarizədə təsirli alətlərdən biri kimi nəzərdən keçirilirdi.

Rəqabətin kəskinləşməsi bu dövrdə maliyyə dünyasında baş verən prinsiplial dəyişikliklərlə müəyyənləşirdi: [21, c.83].

- beynəlxalq səviyyədə rəqabəti artıran beynəlxalq arenaya bankların çıxışı;
- bankların və şirkətlərin maliyyələşdirilməsinin xarakterini dəyişdirən yeni maliyyə bazarlarının yaranması;
- banklarda fəaliyyət imkanlarını genişləndirməyə və planlaşdırma prosesini təkmilləşdirməyə kömək edən kompüter texnikasının daxil olması;
- məhsul və xidmətlərin şaxələndirilməsi metodlarına keçid, beləliklə, bank sektorunda təklifin əhəmiyyətli dərəcədə artması;

- qeyri - bank maliyyə təşkilatlarının - pensiya, sığorta, investisiya fondlarının, əvvəllər yalnız banklara xas olan əməliyyatları həyata keçirməyə başlayan etibarlı cəmiyyətlərin yaranması və fəallaşdırılması.

Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, bankın fəaliyyətinin planlaşdırılması və maliyyə nəticələri arasında güclü korrelyasiya mövcuddur. Məsələn, strateji planlaşdırmanın faydalılığının öyrənilməsi üzrə uzunmüddətli tədqiqatın nəticələri - "bazar strategiyalarının mənfəətə təsiri" layihəsi - bankın rentabelliyinə tamamilə təsir edən 30 faktorun göstərilməsinə icazə verir [23, c.156].

Bundan başqa, tədqiqat təkcə Bankın ali rəhbərliyi səviyyəsində deyil, həm də şöbələr və digər struktur bölmələri səviyyəsində planlaşdırmanın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini diqqətə çatdırıb.

Planlaşdırma özlüyündə bankın uğurunu təmin edə bilməsə də, sənədləşdirilmiş plan nəzərəcarpacaq dərəcədə fayda gətirir.

Bankın məqsədlərinin dəqiq anlaşılması daha səmərəli fəaliyyət istiqamətlərini seçməyə kömək edir, formal (sənədləşdirilmiş) planlaşdırma isə daxili və xarici amillər haqqında məlumatın düzgün olmaması səbəbindən səhv qərar qəbul edilməsi riskini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır [20, c.91].

Bankların menecerləri arasında elə bir fikir var ki, yazılı formada planların tərtib edilməsi bazarında şəffaf dəyişikliklər şəraitində bu, məcburi deyil. Sözsüz ki, bazarda effektiv hərəkətlər olduqda, qeyri-formal yanaşma uğurlu ola bilər. Rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsi şəraitində bazarda strategiyanın və davranış taktikasının qeyri-müəyyənliyi nəinki gələcəkdəki uğura zəmanət vermir, həm də onu ciddi şübhə altına alır.

Böyük beynəlxalq bankların menecmenti gələcək uğurlu fəaliyyət üçün planlaşdırmanın vacibliyini dərk edərək, bu prosesin təşkilinə həm korporativ, həm də ayrı-ayrı struktur bölmələrində böyük diqqət yetirir.

Bankın fəaliyyət planının işlənib hazırlanması prosesində belə əsas vəzifələr öz həllini tapır:

- bankın perspektiv və gələcək profilinin müəyyən edilməsi;
- bankın gəlirlilik hədəf səviyyəsi müəyyən;

- banka xidmət etmək niyyəti olan bazar segmentlərinin müəyyənləşdirilməsi və xarakteristikası;

- maddi, maliyyə və əmək resursları kimi məqsədlərə nail olmaq üçün tələb olunan resursların həcmnin müəyyənləşdirilməsi;

- bank istənilən nəticələri cilovlaya biləcək xidmətlər, maliyyə məhsulları və texnologiyalarının işlənilib hazırlanması;

- planların yerinə yetirilməsinə effektiv nəzarət sistemlərinin yaradılması.

Bankın əsaslandırılmış fəaliyyət planının işlənilib hazırlanması bankın faktiki vəziyyətinin ətraflı təhlilinin nəticələrinə və gələcək fəaliyyət formalarının proqnozlaşdırılmasına əsaslanır. Bu günün və gələcəyin mövqelərinin təhlili bank fəaliyyətinin idarə edilməsinin belə əsas sahələrinə aiddir: [24, c.144].

- maliyyələşdirmə mənbələrinin idarə edilməsi - depozitlərin cəlb edilməsi metodları və formaları, kapitalın artırılması, bank xidmətlərinin və məhsullarının yeni növlərinin inkişafı, vəsaitlərin borclanmasının etibarlı mənbələrinin axtarışı;

- bankın gəlirliliyinin idarə edilməsi - əməliyyat fəaliyyətinin səmərəliliyi, informasiya texnologiyalarının səviyyəsi, bankın bütövlükdə və onun ayrı-ayrı bölmələrinin və işçilərinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri;

- bankın aktiv əməliyyatlar riskinin idarə edilməsi - kredit, investisiya, balansdankənar;

- komisiyon əməliyyatlarının idarə edilməsi-əməliyyat xidmətinin səviyyəsi, konsaltinq, texniki xidmətlər, müştərilərin etibarnaməsi əməliyyatları;

- nəzarət funksiyalarının inkişafı - daxili audit sistemi, informasiyanın idarə edilməsi sistemləri, kredit və investisiya portfellerinin riskinə nəzarət sistemlərinin təşkili;

- bankın işçi heyətinin idarə edilməsi - kadrların hazırlanması, işçilərin işə götürülməsi sistemlərinin işlənilib hazırlanması, saxlanması və təşviqi, bankın təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsi.

3.3. Bank risklərinin azaldılması üçün prioritet istiqamətlər

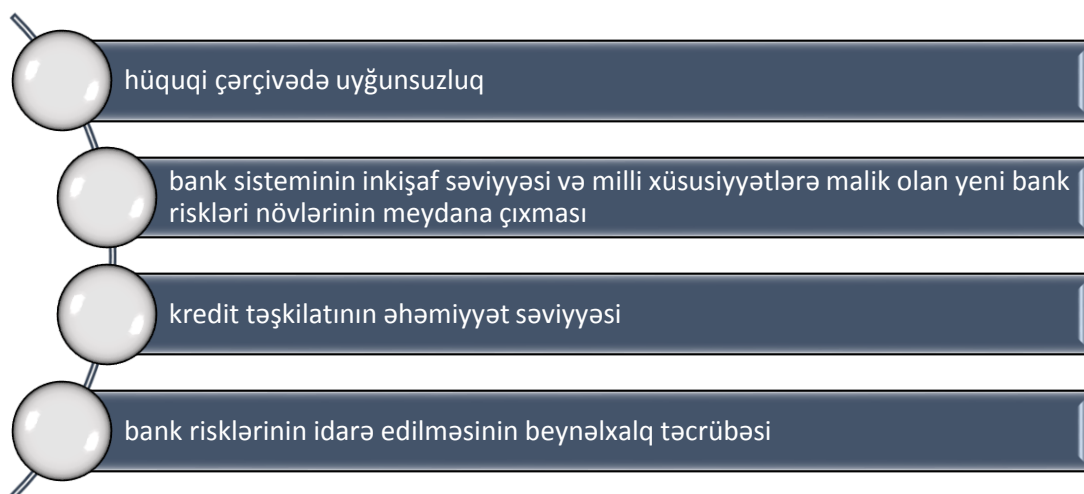
Maliyyə bazarının qloballaşması və dünya iqtisadiyyatının durğunluğu şəraitində yerli bank sisteminin perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi məqsədilə təkcə geosiyasi vəziyyət işığında milli iqtisadiyyatın spesifikasını deyil, həm də dünya dəyişikliklərini də nəzərə almaq lazımdır ki, bu da öz növbəsində bank risklərinin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi alətinin daim dəyişdirilməsinin zəruriliyini şərtləndirir.

Bizim nöqteyi-nəzərdən, dünya iqtisadiyyatında qeyri-müəyyənliyin artması kontekstində ən aktual məsələ bank risklərinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi artımın dəstəklənməsində maliyyə-kredit institutlarının geniş iştirakı olmadan istər regional səviyyədə, istərsə də bütövlükdə ölkədə iqtisadi vəziyyətin bərabərləşməsi və sabitləşməsi, ilk növbədə, bank sisteminin özünün maliyyə dayanıqlığının artırılmasını və risklərin azaldılmasını nəzərdə tutur.

Beləliklə, həm müxtəlif risklərin identifikasiyası üçün yeni metod və texnologiyaların formalaşdırılması və tətbiqi, həm də bankın gələcəkdə fəaliyyəti üçün potensial təhlükəli vəziyyətlərin proqnozlaşdırılması dəqiqliyinin artırılması yolu ilə idarə olunması problemləri aktuallaşır [12, c.106].

Bank risklərinin təhlili prosesində AR Mərkəzi Bankı, bizim nöqteyi-nəzərdən, bir sıra əsas istiqamətləri nəzərə almalıdır.

Sxem 3.1. Bank risklərinin tənzimlənməsi sistemində islahatların əsas istiqamətləri

Mənbə: [13, c.119].

Beləliklə, cari iqtisadi vəziyyətin Mərkəzi Bank tərəfindən operativ reaksiya verilməsi və bank risklərinin effektiv tənzimlənməsi məqsədi ilə Mərkəzi Bank tərəfindən mütəmadi monitorinqinin aparılması, həmçinin risklərin qarşısının alınması, minimallaşdırılması və bölüşdürülməsinə yönəlmiş meqa-tənzimləyici diferensiallaşdırılmış metodların tətbiq edilməsi zərurəti barədə danışa bilərik.

Bank RİE reqlamentasiyası prosesində Mərkəzi Bankın nəzərə alınması zəruri olan əsas amillərdən biri, kredit müəssisəsinin ölçüsüdür. Belə ki, xüsusi qrup kiçik və orta regional banklar təşkil edir. Onlar ilk növbədə ölkədə iqtisadi qeyri-sabitliyin artması şəraitində yüksək risk qrupuna daxil olurlar. Bununla yanaşı, regional bankların ölkənin ayrı-ayrı ərazi vahidlərinin inkişafı və mənfi iqtisadi proseslərin aradan qaldırılması üçün əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, kiçik və orta bankların dəstəklənməsi üçün tədbirlərin işlənilib hazırlanmasının zəruriliyi aktuallaşır ki, bunun üçün, ilk növbədə, bizim fikrimizcə, kredit müəssisələrinin bu kateqoriyasına aid yenidən maliyyələşdirmə sistemini inkişaf etdirmək lazımdır.

Cədvəl 3.1. Bank risklərinin əsas növlərinin azaldılmasına yönəlmiş tədbirlər

Likvidlik riski	<ul style="list-style-type: none"> * ssenari proqnozunun hazırlanması; * maliyyə mənbələrinin diversifikasiyası; * likvidliyə kəskin tələbat olduğu halda sərbəst yüksək likvidli aktivlərin məcburi ehtiyatı; * banklararası kredit bazarında limitlərin və maliyyə alətləri ilə əməliyyatlar üzrə limitlərin müəyyən edilməsi
Kredit riski	<ul style="list-style-type: none"> * aktivlərin bazar dəyəri üzrə daimi yenidən qiymətləndirilməsi və gözlənilən itkilərin ödənilməsi üçün vəsaitlərin rezervləşdirilməsi; * borcalanın maliyyə vəziyyətinin daimi monitorinqi və borcalan haqqında məlumatların daimi toplanması; * əməliyyatların gəlirliliyinin azalmasının proqnozlaşdırılması zamanı əməliyyatların və borcalanların limitləşdirilməsi, həmçinin borcalanlar az öyrənilməmiş və ya qeyri-sabit sahələrin nümayəndələri olduqda; * potensial itkilərin orta dəyərini azaltmaq üçün kredit portfelinin diversifikasiyası; * kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsində qarşılıqlı tələblərin və öhdəliklərin qarşılıqlı əvəzləşdirilməsindən istifadə edilməsi; * borc öhdəliklərinə aktivlərin sekuritləşdirilməsi; * kredit törəmələrinin hedcinqi.
Valyuta riski	<ul style="list-style-type: none"> * qiymətli kağızların investisiya portfelinin onların ödənilmə müddətləri üzrə diversifikasiyası, bu da müxtəlif vaxtlarda bank üçün əlverişli olan digər aktivlərə qoyulan vəsaitlərin təkrar investisiya məsələsini həll etməyə imkan verir; * proqnozlaşdırılan fond və valyuta riskləri üçün kapital rezervasiyası; * maliyyə bazarlarında qiymətlərin dəyişməsi ilə əlaqədar ən çox gözlənilən zərərin proqnozlaşdırılması üçün VAR qiymətləndirməsinin tətbiqinə əsaslanan RİE daxili modellərinin yaradılması; * müxtəlif korrelyasiya ilə bazar törəmələrinin istifadəsi.
Əməliyyat riski	<ul style="list-style-type: none"> * standart əməliyyat risk profilli banklar üçün ssenari stress test həyata keçirilməsi; * kompleks xarici auditin müntəzəm keçirilməsi, həmçinin bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün daxili qayda və prosedurların, sənəd dövriyyəsinin təsdiq edilməsi və razılaşdırılması qaydasının, aparılan bank əməliyyatları və əqdlər üzrə hesabatlılığın işlənilib hazırlanması; * əməliyyat riskinin təsir göstərdiyi müxtəlif amillərin dəyişkənliyinin qiymətləndirilməsinə əsaslanan erkən risk qarşısının alınması daxili sisteminin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Mənbə: [11, c.96].

Bundan başqa, Mərkəzi Bankın kreditlərinə çıxışın şərtinin icbari ehtiyat tələblərinin yerinə yetirilməsini nəzərə alsaq, kiçik və orta banklar üçün bu normativlərin ölçüsünə görə güzəştlər müəyyən edilə bilər ki, bu da bankların sərəncamında olan vəsaitlərin yerləşdirilməsi imkanlarını genişləndirməyə imkan verir.

Təklif olunan tədbirlərin tətbiqi bank sektorunda likvidliyin paylanma mexanizmini düzəltməyə imkan verəcək ki, bu da öz növbəsində bankların resurs imkanlarının mövcud uyğunsuzluğu və iqtisadiyyat tərəfindən həm həcm, həm də müddətlər üzrə kreditlərə olan tələbatının aradan qaldırılması ilə şərtlənən balanslaşdırılmamış likvidlik riskinin azalmasına kömək edəcək. Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, bank risklərinin əsas növlərinin azaldılmasına yönəlmiş növbəti tədbirlər kompleksini formalaşdırmaq olar. Bu tövsiyələrin həyata keçirilməsi prosesində yerli bank sisteminin digər mühüm probleminin həlli də mümkündür.

Beləliklə, likvidliyin paylanması mexanizminin təkmilləşdirilməsindən, ölkənin bütün bank sisteminin maliyyə cəhətdən sağlamlaşdırılmasından danışmaq mümkündür ki, bu da uzunmüddətli maliyyə resurslarının kəsiri problemini qismən həll etməyə imkan verəcək ki, bu da uzunmüddətli investisiya layihələrinin girovu məqsədilə həyata keçirilməsi yerli iqtisadiyyatın maliyyə sağlamlaşdırılması və inkişafı üçün vacibdir [25, c.129].

Qeyd etmək lazımdır ki, bank risklərinin minimallaşdırılması üçün verilən tövsiyələr ümumilikdə tam deyil, lakin sistemli xarakter daşıyır ki, bu da onların kredit təşkilatının fəaliyyətinin dərəcəsindən və seqmentindən asılı olaraq risklərin məcmusu üçün kompleks tətbiqini nəzərdə tutur.

Bank RİE strategiyası daxili risklərin aradan qaldırılması və xarici risklərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün alətlər kompleksinin formalaşmasına və istifadəsinə yönəldilməlidir. O, bu və ya digər bank əməliyyatının həyata keçirilməsində, bank fəaliyyətinin bu və ya digər istiqamətinin həyata keçirilməsində qaydalar və məhdudiyətlər kompleksini, habelə yüksək risk səviyyəsinə səbəb ola biləcək qeyri-standart vəziyyətlərdə qərarların qəbul edilməsi üçün dəqiq alqoritmləri özündə birləşdirməlidir.

Kredit RİE taktikası bankın konkret olaraq müəyyən edilmiş fəaliyyət şəraitində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün metod və üsulların işlənilib hazırlanması və cari fəaliyyətinə daxil olmalıdır. Kredit RİE taktikasının əsas vəzifəsi optimal həllin və hər bir konkret vəziyyətdə qəbul edilən RİE üsullarının

seçilməsidir. Risklərin qarşısının alınması, riskin tutulması, riskin ötürülməsi, risk dərəcəsinin azaldılması, diversifikasiya, limitləşdirmə, sığorta yolu ilə risk dərəcəsinin azaldılması taktiki səviyyədə RİE əsas metodlarıdır.

İstənilən bankın fəaliyyəti RİE sisteminin daim təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir ki, bu da bankın struktur bölmələrinin fəaliyyətinin maksimal effektivə nail olmaq məqsədi ilə RİE üzrə bütün subyektlərin fəaliyyətlərinin məkan və zaman ərzində qaydaya salınmasını və əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur.

Normativ sənədlər və ya onların yerinə yetirilməsi qaydasını tənzimləyən kollegial orqanların müvafiq qərarları olmadıqda, yeni bank əməliyyatlarının aparılmasına yol verilmir. Bankda risklərə məruz qalan bütün əməliyyatların yerinə yetirilməsi qaydasını tənzimləyən normativ sənədlər işlənib hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir [8, p.123].

Bankda cari risklərin məhdudlaşdırılmasının əsas prinsipi cari və mümkün itkilərin məbləğinin bankın itkilərinin məcmu limitinə təsdiq edilmiş dinamik uyğunluğu prinsipi kimi müəyyən edilməlidir.

İtkilərin ödənilməsinin mənbələri kimi bankın ehtiyat fondu, gözlənilməz itkilər risklərinin ödənilməsi üçün ehtiyatda olan kapitalın bir hissəsi çıxış etməlidir. Bundan başqa, fəaliyyət növləri üzrə konsolidasiya edilmiş gözlənilən xalis faiz gəliri faiz dərəcəsi və ya riskin ödənilməsi üçün gəlir normasına əlavə olunmaqla əlavə oluna bilər.

Həmçinin itkilərin məcmu limitinin çərçivəsində risk növləri, proqramlar, məhsullar üzrə itkilərin limitləri müəyyən edilə bilər. Həmçinin risklərin azaldılması işində qəbul edilən riskin ödənilməsi mənbələri üçün ödəniş prinsipindən istifadə etmək lazımdır. Bu prinsipin tətbiqi zamanı bankın və onun biznes bölmələrinin işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, qəbul olunan ümumi riskin səviyyəsi nəzərə alınmaqla, mövcud və ya planlaşdırılmış portfelin bölmələrin idarə etdiyi aktivlərin mümkün itkilərinin cari və proqnoz qiymətləndirilməsi kimi aparılacaqdır.

RİE sisteminin qurulması risklərin müəyyən edilməsi və məhdudlaşdırılması prosedurları üçün metodiki və analitik bazanın işlənib hazırlanmasını və tətbiqini

həyata keçirən RİE biznes bölmələrindən ayrı - ayrı müstəqil olan risklərin müstəqil qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi, bankın ümumi riskinin bütövlükdə birləşdirilməsi, limitlərin müəyyən edilməsi üçün təkliflərin formalaşdırılması, həmçinin limitlərin istifadəsinə nəzarətin həyata keçirilməsi üzərində qurulmalıdır [4, p.69].

Həmin bölmənin fəaliyyətinin əsas prinsipi onun cari əməliyyatlar riskində maraqlı olmaması, bankın maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətini bilavasitə həyata keçirən bölmələrdən müstəqilliyi, götürülmüş risklərin qiymətləndirilməsində səriştəliliyi, bankın həyata keçirdiyi və itki riski daşıyan əməliyyatların bütün mühüm aspektləri barədə məlumatlandırılmasıdır.

Risk daşıyan layihələr, əqdlər və əməliyyatlar üzrə kollegial orqanlar və vəzifəli şəxslər tərəfindən qərarların baxılmasının və ya qəbul edilməsinin daxili qaydası bankda müvafiq layihələrin riskləri və qəbul edilən risklərin müəyyənləşdirilməsi və məhdudlaşdırılması üçün təklif olunan tədbirlərin kafiliyinin və adekvatlığının qiymətləndirilməsi barədə risk - menecment idarəsinin rəyi və ilkin rəyi nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

Bankda mərkəzləşdirilmiş və mərkəzsizləşdirilmiş RİE yanaşmaları birləşdirilməlidir. RİE sistemini bankın maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsi sisteminə inteqrasiya etmək lazımdır. Sistem RİE ilə razılaşdırılmış metod və prosedurlara uyğun olaraq risklərin ilkin və cari qiymətləndirilməsinin həyata keçirildiyi əməliyyatları bilavasitə yerinə yetirən biznes - bölmələrə əsaslanmalıdır [5, p.173].

Bu idarə bölmələr tərəfindən verilən məlumatların düzgünlüyünə, aktuallığına və real həyata keçirilən əməliyyatlara və götürülmüş risklərə adekvatlığına həmişə nəzarət etməlidir. Effektiv RİE hər zaman bankın bütün əsas fəaliyyət növlərini əhatə edən etibarlı informasiya sistemlərinə əsaslanır. Elektron sistemlər də daxil olmaqla, müstəqil nəzarət altında olmalıdır və onlara qarşı fəvqəladə hallarda müvafiq dəstək tədbirləri işlənib hazırlanmalıdır.

Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri və texniki vasitələrlə daxili nəzarət, ümumi nəzarət və proqram nəzarətindən ibarət olmalıdır.

Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin ümumi nəzarəti fasiləsiz və fasiləsiz işin təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən kompüter sistemlərinə nəzarəti həmişə nəzərdə tutmalıdır [18, c.83].

Ümumi nəzarət bankın həyata keçirdiyi əməliyyatlardan həyata keçirilməlidir:

- avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin funksiyalarının bərpası üçün məlumatların və prosedurların rezervləşdirilməsi prosedurları;

- proqram təminatının əldə edilməsi, işlənilib hazırlanması və saxlanması (müşayiət edilməsi) qaydalarının müəyyən edilməsi də daxil olmaqla, avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin istifadə müddəti ərzində dəstək;

- fiziki girişin təhlükəsizliyinə nəzarətin həyata keçirilməsi qaydası.

Bankın proqram nəzarəti tətbiqi proqrama quraşdırılmış avtomatlaşdırılmış prosedurlarla, həmçinin bank əməliyyatlarının və digər sövdələşmələrin emalına nəzarət edən əl ilə yerinə yetirilən prosedurlarla həyata keçirilməlidir.

İnformasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi, məxfi informasiyanın icazəsiz girişdən və yayılmasından qorunması, həmçinin şəxsi məqsədlər üçün məxfi məlumatlardan istifadə olunması bankın daxili sənədləri tərəfindən tənzimlənməlidir.

Strateji vəzifələr, xarici mühitdə dəyişikliklər, RİE üzrə dünya təcrübəsində yeniliklər və nəzarət orqanlarının tələbləri nəzərə alınmaqla, bank RİE bütün elementlərini, o cümlədən informasiya sistemlərini, prosedurları və texnologiyalarını daim təkmilləşdirməlidir.

RİE əsas yanaşmalarından istifadə etməlidir, yəni: [27, c.89].

- Risklərin limit səviyyəsinin ümumi məbləğini müəyyən edən məbləğ bankın kapitalıdır;

- Bank tərəfindən tanınan riskin məbləği yaradılmış rezervlər tərəfindən əks olunur. Eyni zamanda, ehtiyatın miqdarı həmişə Mərkəzi Bankın normativ sənədləri, eləcə də beynəlxalq standartlara əsaslanan daxili risk qiymətləndirmələri ilə müəyyən edilir;

- RİE sisteminin əsas elementi investisiya, əməliyyat və əməliyyat limitləri sistemidir.

Maliyyə alətlərinin hər bir ayrıca növü üzrə limitlərin məbləği maliyyə riskinin ümumi səviyyəsini pozmadan bankın işinin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə risklərin yenidən bölüşdürülməsinin mümkünlüyünü təmin etmək üçün maliyyə risklərinin limitindən artıq ola bilər.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işi zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

- Bu gün Azərbaycan Respublikasında kredit alanın maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsi, onun ödəmə qabiliyyəti və kredit qabiliyyəti ilə bağlı mövcud metodikalar yaranmış iqtisadi vəziyyətə tam cavab vermir. Bu metodikalara görə maliyyə cəhətdən dayanıqlı çərçivəyə “uyğun” müəssisə tapmaq çətindir. Onların əksəriyyəti böhran vəziyyətindədir və etibarlı kredit alanlar bu gün praktiki olaraq mövcud deyil.

- Paşa bank risklərin əhəmiyyətinin və onların müəyyənləşdirilməsi prosedurlarının illik qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyən edilən bank üçün bütün əhəmiyyətli riskləri idarə edir.

- Bank risklərinin yaranması kredit əməliyyatlarının fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir və onların pul tədavülü sahəsində fəaliyyəti ilə şərtlənir. Bank risklərinin idarə edilməsi sisteminin səmərəliliyi bank risklərinin idarə edilməsi sisteminin alətlərinin tətbiqi vasitəsilə xarici və daxili mühitdəki dəyişikliklərə vaxtında reaksiya vermək qabiliyyətindən asılıdır.

- Aparılan tədqiqata əsasən 2021-ci ildə Paşa bankın əsas risk növlərinin dinamikası üzrə bankın risklərinin strukturunun sadə olduğu qənaətinə gəlmək olar. Paşa bankın riskinin əsas növü 47%-ə düşən kredit riskidir.

- Tədqiqat zamanı Paşa bankın 2019-cü ildən 2021-ci ilə qədər VAR metodu ilə bazar risk göstəriciləri araşdırılmışdır və aldığımız nəticələrə əsasən 2020-ci ildə bankın xalis mənfəətinə faiz dərəcələrinin və bazar riskinin səviyyəsi böyük təsir göstərmişdir. Sonradan bankın xalis mənfəətinə təsir 2021-ci illərdə azalmışdır.

Beləliklə, bankın xalis mənfəətinə təsiri baxımından bank üçün ən təhlükəli risk növü faiz və bazar riskləri olmuşdur.

Aldığımız nəticələrə əsasən aşağıdakı təklifləri irəli sürə bilərik:

Riskin minimuma endirilməsi məqsədilə bank aşağıdakıları etməlidir:

- bütün risk növlərinin diversifikasiyasına, yəni onun yayılmasına gətirib çıxaran müştərilərin portfelini diversifikasiya etmək;
- daha çox müştərilərə kiçik məbləğlər şəklində kredit verməyə çalışmaq;

- konsorsional əsasda müştərilərə böyük məbləğlər vermək və s.

Bank öz müştərilərinin portfelini elə seçməlidir ki, aktiv və passiv əməliyyatlar arasında optimal nisbətə malik olsun, öz likvidlik və rentabellik səviyyəsini fasiləsiz fəaliyyət üçün zəruri olan səviyyədə saxlasın.

Bu məqsədlə risklərin bütün növlərinin səviyyəsinin mütəmadi təhlilini aparmaq, hər bir konkret an üçün onların optimal əhəmiyyətini müəyyən etmək və onları idarə etmək üsullarının bütün dəstindən istifadə etmək lazımdır.

Riskin minimuma endirilməsi məqsədilə bank aşağıdakı tədbirləri həyata keçirə bilər:

- bütün risk növlərinin diversifikasiyasına, yəni onun yayılmasına gətirib çıxaran müştərilərin portfelini diversifikasiya etmək;
- daha çox müştərilərə kiçik məbləğlər şəklində kredit verməyə çalışmaq;
- konsorsional əsasda müştərilərə böyük məbləğlər vermək və s.

Bank öz müştərilərinin portfelini elə seçməlidir ki, aktiv və passiv əməliyyatlar arasında optimal nisbətə malik olsun, öz likvidlik və rentabellik səviyyəsini fasiləsiz fəaliyyət üçün zəruri olan səviyyədə saxlasın.

Bu məqsədlə risklərin bütün növlərinin səviyyəsinin mütəmadi təhlilini aparmaq, Hər bir konkret an üçün onların optimal əhəmiyyətini müəyyən etmək və onları idarə etmək üsullarının bütün dəstindən istifadə etmək lazımdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ş.Ə. Kommersiya banklarında kredit resurslarının təşkili və kredit risklərinin sığortası. Bakı, Elm, 2000, 369 səh.
2. Bağırov M.M. Bank və bank əməliyyatları. Bakı, Qanun, 2003, 86 səh.
3. Əsgərova R. Pul, kredit və banklar. Qanun, Bakı, 2007, 256 səh.

İnglis dilində

4. Altman E. Managing Credit Risk. 2nd ed. - John Wiley and Sons, 2008, 450 p.
5. Arora N., Bohn J.R., Zhu F. Reduced Form vs. Structural Models of Credit Risk: A Case Study of Three Models - Moody's KMV Company, 2015, 139 p.
6. Embrechts P., Kluppelberg C., Mikosch T. Modeling Extreme Events for Insurance and Finance. Applications of Mathematics. Stochastic Modeling and Applied Probability - Berlin, Springer-Verlag, 2010, 420 p.
7. Hilbe J.M. Logistic Regression Models - Boca Raton, FL: Chapman & Hall/CRC Press, 2009, 50 p.
8. Lobanov A., Chugunov A. Encyclopedia of Financial Risk Management - Moscow, Alpina Publisher, 2013, 786 p.
9. Löffler G., Prosch P.N., Schöne C. Bayesian methods for improving credit scoring models. Technical report, Department of Finance - Germany, University of Ulm, 2016, 27 p.
10. Mango D. Applying Actuarial Techniques in Operational Risk Modeling. ERM Symposium, 2016, 21 p.

Rus dilində

11. Авраменко С. Раннее предупреждение и стресс-тестирование риска потери ликвидности, 2006, №16. стр.39-43.

12. Аленичев В.В., Аленичева Т.Д. Страхование валютных рисков, банковских и экспортных коммерческих кредитов. М., Ист-сервис, 2002, 114 стр.
13. Антипова О.Н. Регулирование рыночных рисков. Банковское дело. 2003, №4. стр.17-25
14. Белых Л.П. Устойчивость коммерческих банков. Как банкам избежать банкротства. М., ЮНИТИ, 2001, 192 стр.
15. Гусаков Б. Удельный вес интуиции и профессионального опыта при анализе рискованной информации. Риск. № 2-3. 2007, стр.6-8.
16. Замуруев А. Минимизировать или управлять? // Риск. 2000, №4, 11 стр.
17. Кабушкин С.Н. Анализ и моделирование рискованной ситуации изменения качества кредитного портфеля банка. Бухгалтерский учет и анализ. № 4, 2000, стр.42-46.
18. Кабушкин С.Н. Методы управления банковским кредитным риском. Веснік Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта. №5. 2009, стр.25-30.
19. Ковзанадзе И.К. Вопросы создания эффективной системы управления банковскими рисками. Деньги и кредит. №3. 2001, стр.49- 53.
20. Кудинова Т.А. Оценка финансовых рисков. Вестник С-П. Университета. №3. 2003, 14 стр.
21. Лазарева Н. Проблемы оценки банками уровня кредитоспособности на основе факторного анализа кредитополучателей. Вестник ассоциации белорусских банков. № 23, 2002, стр.31-37.
22. Лялин В.А., Воробьев П.В. Ценные бумаги и фондовая биржа. М., Финансы, 2001, 302 стр.
23. Марченко А. Методы борьбы с рисками. Рынок ценных бумаг. №23. 2006, 19 стр.
24. Морозова Т. Оценка системы управления рисками в банках. Банкаўскі веснік. №18,19. 2007, стр.8-16.

25. Помазанов М. Количественный анализ кредитного риска. Банковские технологии. №2. 2004, стр.22-28.
26. Поморин М.А. Управление рисками как составная часть процесса управления активами и пассивами банка. Банковское дело. №3. 2006, 369 стр.
27. Сазыкин Б. Организационное управление операционными рисками банка. Банкаускі веснік. №24. 2006, стр.17-24.
28. Севрук В.Т. Банковские риски. М., Экономпресс, 2010, 72 стр.
29. Соколинская Н. Э. Валютные риски и методы их регулирования. Банковское дело. №10. 2008, стр.12-14.
30. Сорвин С.В. Управление банковскими рисками-региональный аспект. Деньги и кредит. №6. 2003, стр.9-10
31. Супрунович Е. Управление кредитным риском. №25. 2004, стр.25-31.
32. Супрунович Е.Б. Учет рисков при работе на межбанковском рынке. Деньги и кредит. №5. 2006, стр.11-13.
33. Сухов М.И. Управление банковскими рисками рыночной специализации. Деньги и кредит. №6. 2007, стр.15-19
34. Штырова И.А. Современное состояние кредитного риск-менеджмента. Бизнес и банки. №46. 2004, стр.1-7.

İnternet resursları

35. <https://banker.az/banklarin-1-oktyabr-2021-ci-il-tarixin%C9%99-kredit-portfeli-renkinq/>
36. <https://www.cbar.az/page-41/macroeconomic-indicators#page-2>
37. <https://www.pashabank.az/static,95/lang,az/>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1.1. Əsas növlər üzrə bank risklərinin təsnifatı.....	11
Cədvəl 2.1. Bank fəaliyyətində əsas risklər qrupu təsnifatı.....	29
Cədvəl 2.2. 2019-cu ildə PAŞA bankın kredit risklərinin dinamikası, (milyon manat).....	36
Cədvəl 2.3. 2017-2019-ci illərdə PAŞA bankın kredit riskinin əmsalları.....	38
Cədvəl 2.4. 2019-ci ildən 2021-ci ilə qədər VAR metodu ilə bazar risk göstəriciləri.....	40
Cədvəl 2.5. Kredit risklərinin qiymətləndirilməsi modelləri praktikada həyata keçirilir.....	43
Cədvəl 2.6. Əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsi modelləri praktikada həyata keçirilir.....	44
Cədvəl 2.7. VAR qiymətləndirməsinə yeni yanaşmalar.....	46
Cədvəl 3.1. Bank risklərinin əsas növlərinin azaldılmasına yönəlmiş tədbirlər.....	60

Sxemlərin siyahısı

Sxem 3.1. Bank risklərinin tənzimlənməsi sistemində islahatların əsas istiqamətləri.....	59
---	----

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 2.1. 2021 - ci ildə Paşa bankın əsas risk növlərinin dinamikası mln.manat..	35
---	----

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 2.1. Bankların 2021-ci 1 üzrə kredit portfeli üzrə renkinqi.....	35
Şəkil 2.2. Maliyyə alətinin gəlirliliyinin hesablanmasında bank risklərinin idarə edilməsi yeri.....	42